

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Samarqand davlat chet tillar instituti

Berdiyeva Hilola

**Ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan kvalifikativ sintaksemalar
tipologiyasi.**

Mutaxassislik-5220100

Ilmiy raxbar f.f.n. Sh.S.Ashurov

Bitiruv malakaviy ish

Ingliz tili leksikasi va stilistika

kafedrasi yig'ilishida muhokama qilinib,

himoyaga tavsiya etildi.

Bayonnoma №_____may, 2011 yil

Samarqand 2011

MUNDARIJA

Kirish.....

I-bob. Ingliz va o'zbek tillarida gap bo'laklari va kesim ifodalanish usullarining qiyosiy tahlili.....

1.1. Qiyosiy tipologiya va til qatlamlari.

1.2. Gap bo'laklari muammosi.....

1.3. Ingliz tilida kesim turlari va ularning ifodalanish usullari...

1.4. O'zbek tilida kesim turlari va ularning ifodalanish usullari.....

II-bob. Ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan elementlarni kvalifikativ sintaksemalarga ajratib tahlil qilish.....

2.1. Kesim o'rnida kelgan stativ sintaksemalarning tipologik tahlili
.....

2.2. Kesim o'rnida kelgan kvalitatif sintaksemalarning tipologik tahlili.....

2.3. Kesim o'rnida kelgan kvantitativ sintaksemalarning tipologik tahlili.....

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Ishda foydalanilgan belgilar.....

K I R I S H

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng fan va ta'lim sohasiga alohida e'tibor qaratilishi tadqiqotchilar oldiga tilshunoslikning nazariy va amaliy sohalarida mas'uliyatli vazifalarni qo'ydi. Bunday vazifalardan biri chet tillarni o'rganish va o'rgatishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning ta'biri bilan aytganda, "Bugun jahon hamjamiyatidan o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning hojati yo'qdir"¹. Ushbu vazifalarni bajarishda albatta bo'lajak o'situvchilar, ya'ni biz talabalar ham o'z hissalarini qo'shishlari lozim.

Mavzuning dolzarbligi. Tilshunoslikda gapdagi birliklardan bosh bo'laklarning talqini ancha munozarali hisoblanadi. Shunday ekan, biz ingliz va o'zbek tillari misolida bosh bo'laklardan biri kesim vazifasidagi elementlarni tahlil qilmoqchimiz. Buni biz ingliz va o'zbek tillari misolida qiyosiy tipologik jihatdan ko'rib chiqishni lozim topdik. Ma'lumki, an'anaviy grammatikada gap ma'lum bo'laklarga ajratib tahlil qilinadi. Hozirga qadar tilshunoslikda gap bo'laklari an'anaviy usulda, ya'ni tasviriy metodlar yordamida tavsiflanib kelinmoqda. Biroq, uni tasniflashda ikkala tilda ham aniq bir to'xtamga kelinmagan. Bundan tashqari, zamonaviy tilshunoslikda til obyektlari, ya'ni turlicha qatlamlar, kesim o'rnida kelgan sintaktik birliklar qiyosiy tipologik jihatdan deyarli o'rganilmagan.

Shularni e'tiborga olgan holda biz ikkala tilda kesim vazifasidagi elementlarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilishni lozim topdik. Gaplarning bunday sintaktik-semantik jihatdan tasniflanishi hozirgacha yoritilmagan ko'pgina sintaktik jumboqlarning yechimini topish va ularning ayrim xususiyatlarini aniqlash kabi bugungi kunning dolzarb masalalarini yorqin tasavvur etishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 8.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Dissertasiyaning oldiga qo'yilgan asosiy maqsad ingliz va o'zbek tillarida kesim tipologiyasi talqinidan iborat bo'lib, shu maqsad yo'lida quyidagi vazifalarni bajarishga e'tibor qaratildi:

- qardosh bo'lmagan tillar (ingliz va o'zbek tillari) tizimida kesim o'rnida kelgan elementlarni qiyosiy tipologik sintagmatik jihatdan tasniflash;

- ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan elementlarni differensial sintaktik-semantik belgilarini o'xshashlik va noo'xshashlik xususiyatlarini belgilash;

- gapda kesim (NP2) o'rnida kelgan elementlarning differensial sintaktik-semantik belgilarini tipologik jihatdan o'rganish;

- har ikkala tilda aniqlangan sintaksema variantlarini oydinlashtirish;

- qiyosiy-tipologik jihatdan aniqlangan sintaksemalarning u yoki bu sintaktik aloqalar bazasida qanday sintaksemalar bilan birikish imkoniyatlarini aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy yangiliklarga erishildi:

- sintaksemalarning sistem munosabatlari asosida ishlab chiqilgan natijalar qardosh bo'lmagan tillarda kesimni qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish istiqboliga keng yo'l ochib berishini ko'rsatdi;

- gap qurilmasidagi sintaktik birliklarning mazmuniy xususiyatlari va ular o'rtasidagi o'xshash hamda farqli tomonlar xususida atroflicha mulohazalar bildirildi;

- gapda kesim vazifasida kelgan elementni boshqa elementlardan farqlagan holda ularning sintaktik qatlamdagi semantik maydoni aniqlandi;

- ishda ingliz va o'zbek tili materiallari zaminida kesim o'rnida kelgan sintaksemalar qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilindi,

Tadqiqot obyekt. Ushbu tadqiqot obyektini hozirgi zamon ingliz va o'zbek tillari sintaksisi tashkil etadi.

Tadqiqot predmeti. Ushbu tadqiqot predmetini hozirgi zamon ingliz va o'zbek tillari sintaksisidagi kesim turlari tashkil etadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Mazkur ishda gap strukturasidagi sintaktik birliklarning semantikasi sintaksemalarga ajratib tahlil qilish asosida yoritiladi. Bajarilgan tahlil gaplarning umumiy nazariyasini yanada boyitishga o'zining muayyan hissasini qo'shadi.

Ishdagi tahlil natijalaridan nazariy, amaliy grammatikalar, sintaksem tahlil bo'yicha maxsus kurs sifatida yuqori bosqich talabalari uchun o'quv - uslubiy qo'llanmalar tuzishda foydalanish mumkin.

I BOB

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GAP BO'LAKLARI VA KESIM IFODALANISH USULLARINING QIYOSIY TAHLILI

1. 1. Qiyosiy tipologiya va til qatlamlari.

Tipologiya fani tillar sistemalarining turli iyerarxik birliklarini qiyosan umumlashtirib o'rganadi va mazmun rejaga muvofiq, formal tipologiya, semantik tipologiyaga bo'linadi.

Formal tipologiya ifoda rejasi birliklarining tipologik xususiyatlarini o'rganib, fonologik, morfologik va sintaktik tipologiyadan tashkil topadi.¹

Formal tipologiya asosan tilning morfologik va sintaktik yaruslarining formal tomonlariga ko'proq ahamiyat berib, ularning ma'lum struktur belgilarini turli tillar tizimida o'rganadi.

Semantik tipologiya mazmun rejasi birliklarini tipologik tadqiq qiladi. Mazmun rejasi deganda tilning semantik strukturasi tushuniladi. Tipologik qiyoslash semantik qiyoslashni ham o'z ichiga oladi. Semantik qiyoslash semantik tipologiya asosida yuzaga keladi. Semantik tipologiya semantik kategoriyalarning ifodalanishidagi mushtaraklikni mavhumlashtiradi va ma'lum tushunchalarning turli tillar tizimi ifoda rejasi birliklari vositasida talqin etilishini o'rganadi. Turli tillar lug'atlarini tuzishda, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda semantik tipologiya qonunlarining amaliy ahamiyati katta.

Tillar har xil bo'lsa ham ularning tizimidagi ma'lum semantik kategoriyalarni ifodalovchi so'zlar muayyan guruhlarini tashkil qiladi. Semantik tipologiyada ba'zi kategoriyalar umumiy, ba'zilari esa faqat ayrim tillargagina xos bo'ladi. Semantik tipologiya semantik maydonni aniqlashda katta rol o'ynaydi.

Har bir tushuncha turli qo'shma so'zlar, so'z birikmalari vositasida yoki ayrim tushuntirish bilan tarjima qilinadi. Masalan, o'zbek tilidagi *aka* rus tiliga *starshiy brat*, *uka mladshiy brat* deb tarjima qilinadi. Ammo *katta akam*, *kichik akam*, *katta ukam*, *kichik ukam* atamalari faqat tushuntirish bilan ifodalanishi

¹ Б.Ю.Городецкий. К проблеме семантической типологии. Из-во МГУ. 1969, стр. 125-126.

mumkin. Semantik tipologiyaga ko'p tillardagi *tabu (taboo)*ni misol keltiramiz. *Tabu* dunyodagi juda ko'p tillarda ishlatiladi. Masalan, o'zbek tilida *bo'rining* nomini atamaslikka harakat qilib *qashqir* so'zi ishlatilsa, *chayon*, *biy*, *qora qurt* o'rnida *gazanda*, *oti yuq* so'zlari ishlatilgan. Tabu rus, ingliz va boshqa tillarda ham uchraydi. Masalan, rus tilidagi *medved (ayiq)* so'zi ikki marta tabulashgan. Birinchi marta umumhind - yevropa tilidagi *orktos* so'ziga mos keluvchi rus so'zi *medved (medoyed, meduyed)* so'zi bilan almashtirilgan bo'lsa, hozirgi vaqtda *medved* so'zi o'rnida, *Mishka*, *Toptygin*, *Mixail Ivanovich*, *Kosolapuy*, *Potapovich*, *Maxnach*, *Lesnik*, *Xozyain* kabi so'zlar ishlatiladi.

Til yaruslarining o'zaro aloqasiga ko'ra tipologiyaning quyidagi bo'limlari mavjud:

- a) *fonologik va fonetik tipologiya*,
- b) *morfologik tipologiya*,
- v) *sintaktik tipologiya*,
- g) *leksik tipologiya*.²

Yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari sosiolingvistik tipologiya, grafik tipologiya, metodik tipologiyalar ham uchraydi. Ammo biz eng muhimlarigagina to'xtalib o'tmoqchimiz.

Fonologik tipologiya tillarning fonologik yarusi birliklari tizimini tashkil etuvchi belgilarni o'rganadi. Fonologik tipologiya umumiy differensial fonologik belgilarni, fonemalar xususiyatlarini, ularning so'z strukturasiidagi sintagmatik aloqalarini, tovushlarning fonematik xarakteristikasini, ularni guruhlash usullarini, o'zaro oppozitsiyalarini umumlashtirib o'rganadi. Fonologik xususiyatlariga ko'ra tillarni ma'lum guruhlarga bo'lish ham tipologiyaning shu bo'limiga oid (*masalan: tonal va tonal bo'lmagan tillar - tone languages and non-tonal languages*).

Fonetik tipologiya turli tillarda fonetik yarus birliklarini: unli va undosh tovushlarni talaffuz etishdagi o'xshashlikni yoki farqni konkret fizik jihatdan

² Б.Ю.Городецкий. К проблеме семантической типологии. Из-во МГУ. 1969, стр. 125-129.

o'rganuvchi bo'limdir. Ayrim unlilar labni cho'zib talaffuz etilganida, (h) tovushi (g') tarzida talaffuz etilganida, fonetik tipologiyaga ko'ra ohangda qardosh va qardosh bo'lmagan tillarda o'xshashlik bo'lishi mumkin. Masalan, qardosh emasligidan qati nazar kavkaz xalqlari uchun muayyan artikulyasiya yoki aksent xos bo'lsa, O'rta Osiyo respublikalari xalqlari uchun boshqa bir aksent xosdir. Qardosh tillarda ham ma'lum xususiyat yoki umumiylik bo'lmasligi mumkin. Masalan, R.X. Robins fransuz, nemis, daniya, shved, norvegiya tillarida til oldi unlilari talaffuz etilganida labning doira shaklida old tomonga cho'zilishini, ingliz tilida esa bu xususiyatning yo'qligini ta'kidlaydi.³

Qiyosiy tarixiy metod olib borgan fonetik tadqiqotni asosan fonetik tipologiyaga kiritish mumkin. Qiyosiy tarixiy metodda fonologik qonuniyatlar deyarli o'rganilmagan bo'lsa-da, fonetik tipologiya fonologik tipologiyaga qarshi qo'yilmaydi, aksincha ular bir-biri bilan bog'liqdir. Fonetik tipologiya tovushlarni eksperimental o'rganish bilan ham shug'ullanadi.

Tillarni morfologik xususiyatiga binoan tasniflash va ma'lum morfologik kategoriyaning turli tillarda ifodalanishidagi universallikni aniqlash bilan morfologik tipologiya shug'ullanadi. Morfologik tipologiya morfologik kategoriylarning ifodalanishidagi izomorflik va allomorflikni turli tillar tizimida tahlil qilib umumlashtiradi, grammatik ma'noni ifodalovchi prefiksial va infiksial qo'shimchalarning har xil qo'llanish usullarini umumlashtirib o'rganadi. Masalan, rod, son, kelishik, shaxs, zamon, aspekt kabi morfologik kategoriylarning turli tillarda ifodalanishi morfologik tipologiyaning obyekti hisoblanadi. Morfologik tipologiya ko'proq, morfemik yarus chegarasidan chiqarilmay o'rganiladi. Shuning uchun turli tillar tizimlari chog'ishtirilganida, turli yarus birliklaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Sintaktik tipologiya tillarning sintaktik yarusini tashkil qiluvchi birliklarni tipologik tasniflaydi. Sintaktik tipologiya fonologik va morfologik tipologiyalarni o'z ichiga oladi. Tipologiyaning bu turida so'z birikmalari,

³ P.X.Робинс. Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Grammar. London, 1951, p. 62-76.

gapning semantik va formal turlari, so'z tartibining erkin yoki turg'un ekanligi, ega, kesim va to'ldiruvchilarning o'zaro aloqasi, intonasiyaning ma'noga ta'siri, suffiks, prefiks va boshqa qo'shimchalarning turli so'z tartiblari bilan bog'liqligi o'rganiladi. Morfologik va sintaktik tipologiya grammatik tipologiyani tashkil qiladi.

Leksik tipologiya leksik birliklar xususiyatlari, strukturasiga ko'ra o'xshashligi va farqini, turli turkumga taalluqli so'zlarning leksik xususiyatlarini o'rganadi.

So'zlarning qanchalik ko'p va kam qo'llanilishini, boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarning ishlatilishidagi umumiylik hodisalarini ham leksik tipologiya o'z ichiga oladi.

Leksik tipologiyaning asosiy vazifasi tillardagi leksik konstantalarning ifodalanish usullarini va ularning tipologik umumiylikni o'rganishdan iboratdir.

Tilshunoslikda qo'llaniladigan metodlar haqida gapiradigan bo'lsak, keyingi yillarda qiyosiy–tipologik metod qardosh va qardosh bo'lmagan tillarni o'rganishda yetakchi tahlil uslubi sifatida jahondagi barcha tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib qolmoqda. Zotan, E.Sepirning ta'biri bilan aytganda, o'tgan asrning yigirmanchi yillari oxirida tilshunoslik o'zining ilmiy mavqeyi hind-ovrupa tillarini rekonstruksiya qilish va qiyosiy o'rganishdan boshladi.⁴

Lingvistik tipologiya mustaqil nazariy fan sifatida til sistemasining barcha qatlamlarini qiyosiy o'rganish imkoniga ega. Shunday ekan, u tilning barcha qatlamiga xos bo'lgan tipologik kategoriyalarni atroflicha tadqiq etishga jalb qilinmog'i lozim. Tilshunoslikning bu sohasi hind-ovrupa tillarini qiyosiy o'rganish asosida ancha yillar oldin boshlangan.

O'zbek tipologlaridan J.Bo'ronovning fikricha, lingvistik tipologiya o'zining tadqiqot obyektiga ko'ra quyidagi bo'limlarga bo'linadi: a) genetik

⁴ Сепир Э. Положения лингвистики индоевропейских языков. В кн.: Звегенцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. –М. 1960. -С. 175.

tipologiya; b) areal tipologiya; v) qiyosiy tipologiya; g) struktural tipologiya kabilar. Tipologiya tilshunoslik fanining bir bo'limi hisoblanib, uning barcha sohalari uchun xarakterlidir va u tilshunoslikning har bir sohasini toksanimik jihatdan tasvirlash, obyektlarni tasniflash va qiyoslashdan iborat. Bular ko'pgina noaniq hodisalarni o'z ichiga oladi va ular lingvistik va nolingvistik xarakterga ega bo'lishi mumkin.⁵

Qiyosiy tipologiyaning vazifasi tillarni qiyosiy yo'l bilan, turli qardosh va qardosh bo'lmagan til tizimlarini bir-biri bilan taqqoslab, tillarning turli yarus birliklari qonuniyatlarini o'rganish, til tizimlaridagi izomorflik, allomorflik belgilarini va tillarning tipologik qardoshligini aniqlashdan iborat. U ikki va undan ortiq konkret tillar tizimini, tillardagi ma'lum kategoriyalarni deduktiv ravishda alohida o'rganadi, tillar tizimidagi lingvistik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslab, umumiy tipologik qoida va qonunlar yaratadi.

Ikki til tizimini binar usulida qiyoslashda har bir qiyoslanayotgan til tizimining bayon etilgan materiali alohida-alohida qiyoslanadi. Har bir yarus birligining o'ziga xos xususiyati, boshqa yaruslardagi birliklarning o'zaro aloqalari hisobga olinadi.

Til tizimlarini qiyoslash tilning kichik tizimini qiyoslash natijasida yuzaga keladi. Masalan, tillardagi nisbat kategoriyasi fe'llarning umumiy tizimida kichik tizimi xususiyatini aniqlash uchun avval yagona tizimini tashkil etgan kichik tizimning asosiy belgilarini aniqlash zarur.

Ushbu magistrlik ishida qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan kvalifikativ sintaksemalarni tillarda tipologik qiyoslashning umumiy tizimini emas, balki kichik tizimning o'zini olib tahlil qilib chiqishga harakat qilingan.

Lingvistik iyerarxiyada qardosh bo'lmagan tillar tizimini sinxron tipologik qiyoslashda biror grammatik kategoriya ifodalanishining o'rni va usullarini aniqlash muhim nazariy ahamiyatga ega. Bu birinchidan, har bir qiyoslanayotgan

⁵ Бурунов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 33.

tilni bayon etish jarayonini alohida-alohida tashkil qilish uchun, ikkinchidan, bu tillarning har biriga xos bo'lgan xususiyat umumiy lingvistik universalisiya va ba'zi xususiy shakllarining doimiy qonuniy muvofiqlashuvini aniqlash uchun zarur. Ammo, bunday muhim lingvistik tahlilning ko'pgina masalalari hali yetarli darajada hal etilgan emas.

Tillar va til tizimlarini qiyosiy o'rganuvchi fan bo'lgan qiyosiy tipologiya xarakterologiya (characterology) va universal grammatika (universal grammar) fanlarini o'z ichiga oladi.

Xarakterologiya tillarni qiyoslash bilan shug'ullanuvchi nazariy va amaliy fandir. Shu sababli ham uni qiyosiy tipologiyaning bir bo'lagi sifatida talqin etamiz. Xarakterologiya ayrim tipologlar tomonidan tipologiyaga qarama-qarshi qo'yiladi. Struktural tipologiyaga tipologiyaning asosiy predmeti sifatida qarash bunday yangilashuvga olib kelgan. Xarakterologiya mutlaqo tipologiyaga qarama-qarshi qo'yilmasligi kerak, chunki umumiy tipologiyaning yaratilishiga xarakterologiya muayyan hissa qo'shadi.

Xarakterologiya ko'proq biror konkret tilni boshqa til bilan solishtirish natijasida uning xarakterli xususiyatini o'rganadi. Xarakterologiyaning muhim tomoni shundaki, u boshqa tillar bilan solishtirish natijasida konkret tillar tizimini puxta va sinchiklab o'rganadi hamda aniqlangan lingvistik belgilar, ham struktural tipologiya, ham qiyosiy tarixiy metod uchun tayyor material bo'lib xizmat qiladi.

Universal grammatika ham qiyosiy tipologiyaning bir qismi bo'lib, til tizimlarini qiyoslash bilan shug'ullanadi. Universal grammatikada ikki yoki undan ortiq til olinib, ularning biri ikkinchisi yordamida bayon etiladi. Bunda ma'lum kategoriya faqat grammatik yarus bilan chegaralanmay, leksik yarus birliklaridan ham foydalaniladi. Universal grammatika struktural tipologiyadagi grammatik yarus universalisiyasidan shu bilan farq qiladiki, birinchidan, grammatik yarus birligi bilan bog'liq, ikkinchidan, unda aniqlanayotgan tillar miqdori chegaralanmagan bo'ladi. Ayrim tilshunoslarning fikricha universal grammatikada tanlangan tillardan birida o'rganilayotgan kategoriya aniq bo'lishi kerak. Ammo bu

universal grammatikaning bir tomonidir, xolos. Biror kategoriyaning turli yaruslarda ifodalanishi har ikki tilda ham noaniq bo'lishi mumkin. U qiyoslanayotgan tillar tizimining yaxshi o'rganilganligi yoki o'rganilmaganligi bilan bog'liq. Masalan, ko'plik kategoriyasi universal grammatika nuqtai nazaridan o'rganilsa, ko'plik ma'nosini ifodalovchi morfologik markerlar bilangina chegaralanib qolmay, balki leksik yarus birliklari ham tanlanadi. Ko'plik markerlarga quyidagilar kiradi:

1. Ko'plik shaklini yasovchi affiksial morfema (ot, olmosh, fe'l va boshqalarda);
2. Son turkimiga kiruvchi so'zlar;
3. Ayrim olmoshlar;
4. Jamlovchi otlar;
5. So'z shakllarini o'zgartiruvchi fonetik hodisalar (umlaut: man-men);

Universal grammatika qardosh bo'lmagan tillar tizimlarini qiyoslashda juda qo'l keladi. Undan tashqari, u tarjima nazariyasi, leksikografiya, metodika fanlari uchun juda muhim material yaratib beradi. Til universalialarini tuzishda ham universal grammatikadan qisman foydalaniladi.

Qiyosiy tipologiya struktural tipologiyadan quyidagicha farq qiladi:

1. Tekshirilayotgan tillar soni chegaralanganligi sababli qiyosiy tipologiya umumiy tipologik qonun va mukammal til universaliasini yarata olmasa ham, ammo unga zamin yaratadi. Qiyosiy tipologik tadqiqotlar natijasida olingan til tizimiga oid faktlar tillar universalialari va umumiy tipologik qonunlar yaratishda ishlatiladi;
2. Qiyosiy tipologiya tillar tizimlarini alohida – alohida tadqiq qilish usullarini ishlab chiqadi va qiyoslash usullarini topadi;
3. Struktural tipologiya tillardagi elementlarining vazifalarini va o'zaro aloqalarini qiyoslasa, qiyosiy tipologiya esa, til elementlari o'rtasidagi aloqalarni va aniq elementlarni tanlash bilan shug'ullanadi;

4. Qiyosiy tipologiya faqat tillar tizimidagi o'xshashlikka tayanib qolmay, tizim birliklaridagi turli-tumanlik va ma'lum kategorial ma'nolar ifodalanishidagi yaruslararo farqlarni ham o'rganadi. Masalan, struktural tipologiya til universalijasini gapda yaruslarga ko'ra aniqlaydi. Har bir yarus birligini boshqa tillarda faqat o'sha yarus birligi bilan taqqoslaydi. Qiyosiy tipologiya esa biror kategoriyaning turli yarus birliklari vositasida ifodalanish usullarini ko'rib chiqadi;

5. Qiyosiy tipologiyada tekshirilayotgan tillar soni chegaralangan bo'ladi;

6. Qiyosiy tipologiya ham nazariy, ham amaliy tomonni ko'zlasa-da, ko'proq u amaliy va metodik maqsad uchun xizmat qiladi.

Demak, qiyosiy tipologiya struktural tipologiyadan farq qilib, xarakterologiya va universal grammatikani o'z ichiga oladi.

Mazkur ishda ingliz va o'zbek tillarida kesim tipologiyasini talqin qilish uchun har ikkala tildagi gaplarda **kesim o'rnida kelgan elementlarni boshqa elementlar bilan bo'lgan sintaktik aloqalarini va ularning differensial-sintaktik belgilarini aniqlash**, kesim o'rnida kelgan elementlarni sintaktik yarusda semantik belgilarini topish, ya'ni o'sha elementlarning differensial sintaktik-semantik belgilarini aniqlab, ularning variantlarini inventarizatsiya qilish hamda kesim o'rnida kelgan elementlarning har ikkala tilda izomorflik va allomorflik xususiyatlarini aniqlash ko'zda tutilgan. Albatta, bunday yondashuv tillarni qiyosiy o'rganishda yangicha bo'lib, bundan asosiy maqsad muayyan sintaktik tipologik kategoriyalar yaratishdir.

1. 2. Gap bo'laklari muammosi

Gaplar odatda so'zlar birikmasidan yoki ayrim so'zdan tashkil topadi. Gap bo'lagi haqidagi mulohazalar esa bir necha so'zdan tashkil topgan gaplar ustida bo'ladi. Chunki, shunday holdagina gap bo'laklari to'g'risida va ularning sintaktik vazifalari haqida fikr yuritish mumkin. Birdan ortiq so'zlardan tarkib topgan gaplarning yig'iq tipida predikativlik munosabati, yoyiq turida esa yana boshqa

sintaktik munosabatlar ro'yobga chiqadi. Gap bo'laklari ana shunday tipdagi gaplarga oiddir.

Gapdagi har bir bo'lakning ma'lum ma'no va shakli bo'ladi. Ular quyidagilar bilan xarakterlanadi: 1) o'zaro sintaktik munosabatga kirisha oladigan so'zlar yoki so'z birikmalari orqali ifodalanadi; 2) shaxs, kesimlik, kelishik affikslari va ko'makchi kabi vositalar bilan birga kela oladi; 3) ma'lum tartib bilan joylashadi; 4) alohida ohangga ega bo'ladi.

Gap tuzilishining asosiy vositalaridan bo'lgan ohang turli ma'no ottenkalarining ifodalanishida ham ma'lum rol o'ynaydi. Bu hol mantiqiy urg'u bilan bog'liqdir. Shaxs, kesimlik, kelishik affikslari, ko'makchi singari vositalar bilan qo'llangan gap bo'laklarining grammatik vazifalari ancha qat'iy bo'ladi. Chunki, bu vositalar ma'lum so'zning qaysi gap bo'lagi ekanligini har bir o'rinda ham ko'rsatib turadi. Demak, biror so'z yoki so'z birikmasining gap bo'lagi sifatida shakllanishida va ularning vazifasini belgilashda maxsus shakllar ham katta rol o'ynaydi. Shular orqali gapning ega, kesim, to'ldiruvchi, hol hamda aniqlovchi kabi bo'laklari shakllanadi. Odatda bosh kelishikdagi predmet nomlari, yo shunday kelishikdagi birikmalar ko'pincha o'zlariga ergashgan fe'l, sifat, shuningdek, birikmalar orqali ifodalangan kesimlarga nisbatan ega bo'lib keladilar; gapning ko'proq fe'llar, o'rni bilan ot guruhidagi so'zlar yoki birikmalar orqali ifodalangan bo'laklari egaga moslashib va u bilan bog'lanib kesim holatini oladi. Ot yo birikmalarning maxsus kelishik yoki ayrim ko'makchilar bilan qo'llanishi, aniqlovchi yo hollik ma'nolarini anglatmaganda, to'ldiruvchi vazifasini bajaradi; ravishlar yoki vazifa jihatdan unga yaqin bo'lgan vosita kelishikli iboralar gapning holli bo'laklari bo'lib keladi; biror bo'lakka ergashgan sifatlar va qaratqich kelishikli so'zlar hamda aniqlanmishga bog'langan belgilersiz otlar aniqlovchi kategoriyasini ifodalaydi.

Gap strukturasi biror bo'lak bo'lib kelish va belgili vazifani bajarish qismlarning umumiy sintaktik-semantik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Bu holat, xatto bir shakldagi gap bo'lagining turli vazifada kelishida ham ko'rinadi.

Ma'lumki, an'anaviy tilshunoslikda gapning sintaktik talqini xususida so'z yuritilganda gap bo'laklariga ajratib tahlil qilish tushuniladi. Gap bo'laklarining bunday tavsifi tilshunoslikda XX asrning o'rtalariga qadar sintaktik tahlil jarayonida yetakchi rol o'ynardi.

A.Nurmonovning fikricha, sistem tilshunoslikda gapning struktur elementlari gap bo'laklari yoki sintaktik pozisiya nuqtai nazardan, propozitiv struktura elementlari esa obyektiv reallik strukturasiga nisbatan izomorflik, kommunikativ (aktual) struktura tema (ma'lum) va rematik (yangi), modal struktura obyektiv va subyektiv munosabatlari jihatdan o'rganiladi.⁶ Darhaqiqat, har bir strukturaning o'ziga xos elementlari mavjud bo'lib, bu elementlar faqat shu struktura darajasidagina o'zaro accosiativ va sintagmatik aloqada bo'ladi. Shu jihatdan qaralganda, an'anaviy tilshunoslikdagi ayrim muammolarning sababi aniq bo'ladi. Xususan, an'anaviy tilshunoslikda gapning sintaktik tahlili uni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratish bilan chegaralanadi. Bunday tahlil gapning shakliy tomonini tekshirish deb hisoblanadi. Mantiq tilshunoslari esa gap elementlarini ega o'rnida «subyekt», kesim o'rnida «predikat» kabi lisoniy atamalar yordamida tahlil qiladi. Lekin, bu borada ega bilan subyekt, kesim bilan predikat o'rtasidagi o'xshashlik tomonlar hamda ularning bir-biridan farq qilish muammosi anchagina bahslarga yo'l ochib berishi e'tibordan chetda qoladi. Masalan, rus mantiqiy tilshunosi F.I. Buslayevning fikricha, «Tilda egaga bosh kelishikda kelgan ot mos keladi... ba'zan ega va kesim boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi, lekin har holda egani anglatgan so'z ot ma'nosini, kesimni anglatgan so'z esa fe'l ma'nosini oladi».⁷ Shunday ekan, gapda ega har doim bosh kelishikda kelib, faqat subyektni ifodalasa, kesim fe'l bilan ifodalanib, predikat bo'lib kelsa va ularda bir xillik mavjud bo'lsa, bosh bo'laklarni har xil atamalar bilan atashga nima majbur qiladi, degan savol tug'iladi.

⁶ Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари. Жн.: Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент, 1988. -№5. 22-23 б.

⁷ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – Москва, 1968. – С.8.

Psixologik yo'nalish himoyachisi akademik A.A.Shaxmatovning yozishicha, «... psixologik subyekt tasavvurdek aniqlanadi, u o'z tabiatiga ko'ra, predikat tomonidan ifodalangan ijroning hokimidir».⁸ Bu bilan olim gapdagi predmet nomi har doim o'zi bilan birikib keladigan fe'lga yoki sifatga nisbatan grammatik ega hisoblanadi, demoqchi. Demak, predmet haqida bildirilgan fikr predikat tomonidan anglashilgan psixologik subyekt, belgi haqida yuritilgan fikr esa psixologik predikat bo'lib qolaveradi.

A.A.Peshkovskiy esa «... agar kesim ish-harakatni predmet tomonidan bajarilishini anglatga, ega esa harakatni bajaruvchi predmetni anglatadi» degan fikrni bildiradi.⁹ Bu fikr zahirida kesimning predikatga, eaning subyektga mos kelmasligini ko'rish mumkin. U o'z fikrining tasdig'ini shaxsi noma'lum gaplar misolida ko'rsatib beradi.

Hozirgi zamon hind-ovropa tillarida barcha mustaqil leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlar mantiqiy jihatdan subyekt vazifasini bajarishi mumkin. Bunday holda mantiqiy subyekt gapda so'z tartibi, ko'makchilar, fraza urg'ulari yoki aynan shu fikrni ifodalovchi yangi gaplar tuzish usullari yordamida namoyon bo'ladi.¹⁰ B.V. Kolshanskiy mantiqiy subyekt haqida «... hukmdagi subyekt tushuncha mazmunida har xil bo'lishi mumkin. Tilda mantiqiy subyekt gapda aniq sintaktik bo'lak kabi turli so'z turkumlari bilan ifodalanaveradi» deb yozadi.¹¹

Hukm tarkibida predikat asosan, subyektda ifodalangan tushunchani anglatadi. Predikat o'z mazmuniga ko'ra subyektни tavsiflaydi, ya'ni subyekt agens yoki obyekt vazifasida ekanligini, ma'lum holatda yoki unga ma'lum son, sifat xarakteristikasi yuklatilganligini anglatadi.

⁸ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка (2-е изд.), –Ленинград: Учпедгиз, 1941. –С. 25.

⁹ Пешковский А.А. Русский синтаксис в научном освещении. –М.: Учпедгиз, 1956. – С. 187.

¹⁰ Мигирин В.Н. Отношения между частями речи и членами предложения; «Науч. докл. высш. школы филол.науки». Москва, 1959. -№1. – С. 37.

¹¹ Кольшанский Г.В. Логика и структура языка. –М.: АН СССР, 1965. – С. 143.

A.A. Potebnyaning fikricha, «... predikativ aloqa shaxsli fe'lining grammatik shaklidir».¹² Bu esa fe'l shakli bemalol predikasiya tushunchasini almashtira oladi, degan ma'noni anglatadi. Demak, predikativlik predikat fe'l, deb ta'kidlansa, mantiqiy kategoriya bilan grammatik kategoriya o'rtasidagi farq yo'qoladi. Bu borada A.A.Shaxmatov gapning grammatik va kommunikativ tarkibini farqlashga harakat qiladi, ya'ni «*Stol stoit v komnate*» gapida kesim vazifasida «*stoit*» fe'li kelgan bo'lsa, kommunikasiyaning tobe tarkibi sifatida, ya'ni predikat vazifasida «*stoit v komnate*» kelgan deydi. Boshqa turdagi gaplarda, masalan, «*On vysokogo rosta*», «*On teper professorom*» gaplarida fe'l kesim ishtirok etmagan. Bunday holni A.A.Shaxmatov «moslashmagan tobe tarkib» deb ataydi. Lekin, ushbu gaplarda mantiqiy predikatni ifodalovchi shunday til shakllari ham mavjud, degan xulosaga kelish maqsadga muvofiqdir. Boshqa bir o'rinda u o'z fikriga qarshi chiqqan holda «Kesimni o'rganishni tasdiqlaydigan tabiiy va yagona usuli fe'ldir deyish, menimcha xatodir» deb ta'kidlaydi.¹³

Qayd etilganlardan anglashiladiki, har qanday gapning predikat qismi turli so'z turkumlari yordamida ifodalanishi mumkin. Bosh bo'laklar masalasining hozirga qadar ko'pgina bahslarga sabab bo'lishi nazarimizda tilshunoslikda ega yoki kesimni aniqlash uchun aniq lisoniy usullardan foydalanmaslikka borib taqaladi.

1.2. Ingliz tilida kesim turlari va uning ifodalanishi usullari.

O'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi markaziy bo'lak kesimdir. Kesim gapning markaziy bo'lagi bo'lganligidan gapning butun tavsifi-grammatik kategoriyalar: tasdiq-inkorlik, shaxs (personallik), zamon (teporallik), kommunikativ maqsad va hokazolar kesimga qarab belgilanadi. Kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik rolini o'ynaydi. Qolgan bo'laklar kesimning kengaytiruvchilari yoki derivasiya usullari

¹² Потебнян А.А. Из записок по русской грамматике. Часть 1-2. –М.: Учпедгиз, 1958. – С. 11.

¹³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка (2-е изд.), –Ленинград: Учпедгиз, 1941. –С. 25.

hisoblanadi. Bu jihatdan ega ham kesimning subekt valentligini to'ldiruvchi bo'lak gap tuzilishini kengaytiruvchi hisoblanadi. Kesim predikativ shaklga ega bo'lganligi uchun, u gapda boshqa bo'laklarga nisbatan emas, balki bevosita belgilanadi. Gapning yangi axborot tashuvchi yoki temasi ega hisoblansa kesim esa rema yoki aktuallashtiruvchi bo'lak hisoblanadi. Demak, kesim ham uyushtiruvchi markaz, ham axborot markazidir.

Kesim bir butun sifatida shakl va mazmun qarama-qarshiligidan iborat. O'z navbatida shakl va mazmun ham muayyan elementlardan tashkil topadi.

Ingliz tilida ham kesim boshqa tillardagi kabi gapning bosh bo'laklaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilida kesimga quyidagicha ta'rif berilgan: kesim gapning bosh bo'laklaridan biri bo'lib, ega tomondan ifodalangan shaxs yoki narsaning harakati, holati va qobiliyatini ifodalaydi. Gapda kesim egaga bog'liq bo'lib keladi. Kesim odatda o'zlik fe'lidan iborat bo'lib, u zamonni, maylni, nisbatni, aspektlarni va ba'zida kishi va sonni ifodalab kelishi mumkin.

Ingliz tilida kesimlar sodda (Simple) va tarkibli (Compound) kesimlarga ajratiladi. Bular o'z navbatida morfologik xarakterga ko'ra sodda ot kesim (Simple Nominal Predicate), sodda fe'l kesim (Simple Verbal Predicate), hamda tarkibli fe'l kesim (Compound Verbal Predicate), tarkibli ot kesim (Compound Nominal Predicate) kabi guruhlariga ajraladi.

Sodda fe'l kesim (The Simple Predicate) ikkiga bo'linadi: sodda fe'l kesim hamda frazeologik birlikdan iborat kesim.

Sodda fe'l kesim quyidagi morfologik ko'rsatkichlar vositasi yordamida ifodalanadi:

a) Zamon, nisbat, mayllar shaklida (*Works, reading, looking*);

b) Frazeologik birlik orqali (*to get rid of, to take care of*); hamda frazeologik birlik orqali yasalgan kesim ham o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

1. Fe'l artikl bilan ishlatiladigan shakli:

To have a smoke, to make a move, to have a swim. Bu shakl ko'pincha og'zaki nutqda ishlatiladi.

2. Mavhum otlar bilan ishlatiladi bunda artikl qo'llanilmaydi:

To make use, to take part in, to take care of.

Qo'shma kesim (The compound predicate) qo'shma-ot kesim (The compound nominal predicate) va qo'shma-fe'l kesimga (The compound verbal predicate) ajratiladi. Qo'shma-ot kesim shaxs yoki predmetning holatini yoki darajasini bildirib, ega bilan bog'lanib keladi. Qo'shma-ot kesim bog'lovchi fe'l (Link Verb) hamda predikativga (predicate) bo'linadi.

Bog'lovchi fe'l (Link Verb) shaxs, son, zamon, aspekt, mayl va ba'zida nisbat kategoriyalari bilan ifodalanib kelishi mumkin. Misol uchun *to be* fe'lini olsak, u asl bog'lovchi fe'llik vazifasini bajarib kelishi mumkin va so'z turkumlarining barchasi bilan ifodalanib, faqat morfologik shakllarni ifodalab keladi. Masalan:

This is a picture of London.

Ko'pincha bog'lovchi fe'llar o'zini ma'nosini saqlab qolgan holda ifodalanadi. Masalan:

To appear, to get, to grow, to continue, to keep, to look.

2. Predikativ (Predicative) qo'shma-ot kesimning muhim qismlaridan biri hisoblanadi. U har hil grammatik usullar yordamida ifodalanib kelishi mumkin:

a) Otning umumiy va qaratqich kelishigida bo'lishi mumkin.

*She is a pretty **child**. The book is my **sister's***

v) Odatda predikativ ravish bilan ishlatiladi, lekin quyidagi hollarda u sifat bilan ifodalanib keladi.

*She looks **bad**. She feels **bad**.*

s) Bundan tashqari predikativ kishilik, o'zlik, so'roq, gumon va nisbiy olmoshlar bilan ifodalanib kelishi mumkin.

*It was **he**. Why? **What** is he?*

4. Predikativ holatni ifodalovchi so'zlar bilan ishlatiladi.

*He was **aware** all the time.*

*But I am **afraid**. I can't keep the man.*

5. Predikativ vazifasida tartib va sanoq sonlar bilan ham ishlatishi mumkin.

Masalan:

*I am only **18**.*

*Mr. Smith was **the first** to break the astonished silence.*

Qo'shma fe'l kesim (The sompound verbal predicate) ham ikkiga bo'lib o'rganiladi:

1. The compound verbal modal predicate.

2. The compound verbal aspect predicate.

1) Qo'shma modal fe'l kesim (The compound verbal modal predicate) quyidagilar bilan ifodalanadi:

a) Modal fe'l (*can, may, must, should, would, ought, dare, need* va *h.k.*) va infinitiv bilan:

*You **can prove** everything and nothing.*

*I **have to work** for my living.*

b) Modallik xususiyatidagi fe'l (*to hope, to expect, to try*) orqali hamda infinitiv yoki gerundiy bilan:

*Harris **tried to open** the door.*

v) Modalli iboralar (*to be able to, to be bound, to be capable, to be going to*) va infinitiv bilan ifodalanishi:

*I am **going to leave** Paris.*

g) Fe'l va fe'lli iboralar gapda kesim vazifasida infinitivning egalik konstruksiyasi (The Subjective Infinitive Construction) bilan kelishi mumkin. Bunda so'zlar va iboralar gapiruvchining munosabatini shaxs yoki predmetga ega orqali qaratilganligini ko'rishimiz mumkin:

*A ship – “the Vestries” - **is reported to be arriving** at New York.*

2. Qo'shma aspekt fe'l kesim (The compound verbal aspect predicate) ish-harakatning boshlanishi, takrorlanishi, davomiyligi va tugallanishini ifodalab, quydagi fe'llar *to begin, to start, to commence, to fall, to set about, to go on, to keep on, to stop, to give up, to finish* hamda infinitiv va gerundiy bilan yasaladi:

*She **had stopped asking** him about the time.*

*I **kept glancing** at her trough the rest of the play.*

Qo'shma fe'l-kesimning aralash turlari ham mavjud (The mixed types of predicate):

1. Qo'shma modalli ot kesim (The compound modal nominal predicate):

*He greatly **longed to be the next** heir himself.*

2. Qo'shma aspektli ot kesim (The sompound aspect nominal rredicate):

*I **began to feel rather hungry**.*

3. Qo'shma modal-aspektli ot kesim (The sompound modal aspect predicate):

*I **had to begin living** all over again. He ought to stop doing nothing and criticizing everybody.*

1.3. O'zbek tilida kesim turlari va uning ifodalanish usullari.

Ega haqida tasdiq yoki inkor hamda so'roqni bildiradigan gap bo'lagi kesim deyiladi. O'tgan asrning 80-yillarigacha kesim egaga tobe, o'ziga bog'lanib kelgan so'zlarga nisbatan hokimdir degan tushuncha hukmron edi. Ammo H. Ne'matov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, M. Abzalova kabi tadqiqotchilarning ishlarida kesimning mavqeyi yangicha baholandi – kesim gap qurilishidagi mutlaq hokim bo'lak, gap markazi sifatida talqin etildi.¹

Kesim turli so'z turkumlari bilan ifoda qilinadi. Tuslanadigan fe'llar ikki tarkibli gaplarning kesimi uchun tipik shakldir. O'zbek tilida kesimlar ot, sifat, son, olmosh, ravish bilan shuningdek, ravishdosh, harakat nomi bilan ham ifodalanadi. Turg'un bog'lovchilar ham kesim bo'lib keladi. O'zbek tilida kesim quyidagi vositalar orqali ifodalanadi; 1) mustaqil so'z shaklidagi bir yo bir necha o'zak – negiz bilan (*Karim, sen. ishga bor. Anor - meva*); 2) shaxs-son va zamon affiksi bilan shakllangan so'z yo so'zlar bilan (*o'rog'lik kigizga o'tirishdi.*); 3)

¹ Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullaeva R., G'ulomov A., Abduraimova M. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. –T., 2002. 37 b.

ma'lum so'zga egalik, kelishik, yuklama affikslar yo ba'zi bog'lovchilarning qo'shilishidan. Bularning har birida ham kesimning o'ziga xos ohangi bo'ladi.

Kesimlik affiksisiz kelgan so'z yoki so'zlar egadan keyin kelishi bilan kesimlik vazifasini bajaradi. Demak, bunday so'zlarning gapda kesim bo'lib kelishi so'z tartibiga ko'ra belgilanadi. Masalan: *Kitob chiroyli (chiroyli - kesim). Chiroyli kitob (chiroyli - aniqlovchi).*

Qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanishiga qarab kesimlar xudi ingliz tilidagi kabi, ikki guruhga bo'linadi: Fe'l-kesim va ot-kesim. Fe'l kesim fe'llarning tushlangan shakllari, ba'zan ravishdosh bilan ifodalanib keladi. Masalan:

Do'stlar kinoga borishga yig'ildi.

Texnikadan unumli foydalanaylik!

*Bahor **kelib**, gullar **ochildi**.*

Gapning kesimi fe'ldan boshqa so'z turkumlari bilan shuningdek, fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodalansa ot-kesim deb yuritiladi:

*Paxta davlatimiz **boyligidir**.*

*El siylagan yerda **aziz**.*

*Har kungi bazmixonlikdan bir kungi jonbozlik **yaxshi**.*

Ot - kesim deganda, (bu o'rinda ot termini keng ma'noda, umuman ism ma'nosida qo'llanadi) bu guruh kesimlarga, sifat, ot, olmosh, son, ravish kabi so'zlarning biri orqali ifodalangan kesimlar kiradi. Bular shakllanishlari, ma'no vazifasi jihatdan ham fe'l kesimlardan farqlanadi. Ular o'zbek tilida o'zak – negiz tarzida bo'lishlari yoki biror affiks bilan shakllanishlari mumkin: yolg'iz o'zak-negiz bo'lsa, bir elementli; o'zak-negiz va kesimlik affiksi yoki *-dir* elementidan tashkil topsa, ikki elementli; o'zak-negiz va *-dir* elementi, kesimlik affiksidan iborat bo'lsa, uch elementli bo'ladi. Kesim o'zak – negizga ko'plik (-lar), kelishik (-dan) va kesimlik affikslari qo'shilishi bilan to'rt elementli ham bo'ladi (*Demak, sizlar yaxshilardansaz*). Bu elementlarning hammasi qo'shilsa, besh elementli kesim hosil bo'ladi (*Yaxshilardandirsiz*). Har bir element kesim tarkibida ma'lum vazifani bajaradi.

Ot kesim quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi

a) Son bilan:

*Musobaqada g'olib chiqqanlar **beshovimiz**.*

b) Olmosh bilan:

*Yaxshi niyatli kishilarning ahdi-**shu***

*Ha, shu yil boy qizlar **sizlar**.*

v) Ravish bilan:

*Hali barg yozmay bezrayib turgan ikki tup sada tagidagi choyxona so'rilarida odam **ko'p**.*

g) Harakat nomi bilan:

*Yashamoq xalkka va Vatanga **foyda keltirmoqdir**.*

d) Ot kesim odatda bosh kelishik shaklida bo'ladi. Ba'zan chiqish, jo'nalish, o'rin kelishigi formasida kelgan so'z ham kesim bo'lib kelishi mumkin:

*Bilim **kuchda**, kuch **bilimda**.*

ye) Turg'un bog'lanmagan kesim bo'lib kelishi ham mumkin:

*Bu masalada biz o'zaro **bir yoqadan bosh chiqarmog'imiz kerak**.*

*O'qituvchi sinfda o'tirgan o'quvchilarga **ko'z yugirtirib chiqdi**.*

Kesim so'z yoki so'zlar birikuvi bilan ham ifodalanadi. Bunday kesimli gaplar ikki xil konstruksiyada bo'ladi. 1. Bir tarkibli gap. 2. Ikki tarkibli gap.

Bir tarkibli gapda kesim yolg'iz ifodalanadi, egaga bog'lanmaydi chunki, ega ifodalanmaydi. Bunday gaplarda kesimdan anglashilgan bo'lishli yoki bo'lishsiz ish-harakat, holat yoki biror belgi maxsus bir predmetga-egaga bog'liq bo'lmaydi. Shaxsi no'malum, shaxsi umumlashgan gaplarda esa kesim ma'lum bir konkret shaxs bilan bog'lanmaydi.

Ikki tarkibli gapda kesim ma'lum ega to'g'risidagi hukmni ifodalaydi. Boshqacha aytganda bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligini uning holatini, sifatini, kim yoki nimaligini, miqdori, o'rni, yo'nalgan tomoni, mavjud yoki mavjud emasligi yoki u haqidagi so'roqni bildiradi. Demak, ikki tarkibli gaplarda kesim

egani izohlab, unga tobe bo'lib, uning harakatiga mos shakllarda kelib, gapda bosh bo'laklarning biri tarzida ko'rinadi.

O'zbek tilida kesimlar quyidagi ifoda vositalari ishtirokida yasaladi:

1. Mustakil so'z shakldagi bir yo bir necha o'zak-negiz bilan:

*Karim, sen ishga **bor**.*

*Anor-**meva**.*

2. Shaxs-son, zamon affiksi bilan shakllangan so'z yo so'zlar yordamida yasaladi:

*O'rog'lik kigizga **o'tirishdi**.*

3. Ma'lum so'zga egalik, kelishik, yuklamalarning affikslari yoki ba'zi bog'lovchilarning qo'shilishidan (bunda kesimning o'ziga xos intonasiyasi bo'ladi) yasaladi:

***Bilaman**, poylagansan...*

*Havo **ochiq**, oftob **tobida**, ko'lankadan asar ham **ko'rinmasdi***

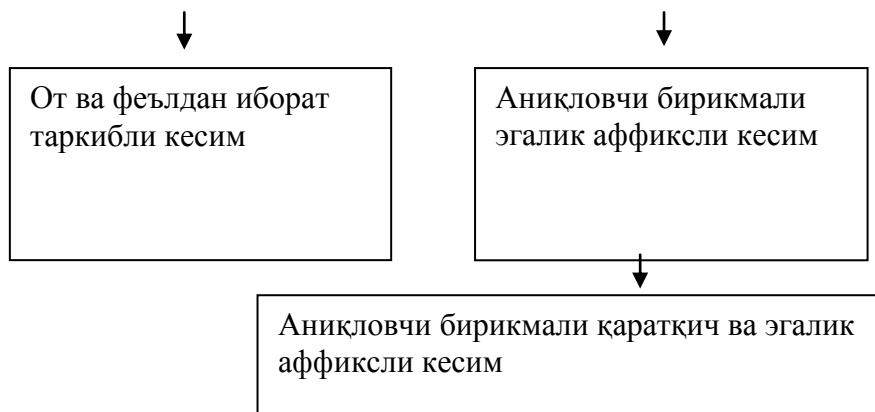
*...ona **rozi bo'lgach**, **suyunib ketdi**.*

Kesimlilik qo'shimchasisiz kelgan so'z yoki so'zlar egadan keyin kelishi bilan kesimlilik vazifasini bajaradi. Demak, bunday so'zlarning gapda kesim bo'lib kelishi so'z tartibiga ko'ra belgilanadi. Masalan: *Kitob chiroyli* (*chiroyli – kesim*)

Chiroyli kitob (chiroyli - aniqlovchi).

Umuman olganda, o'zbek tilida kesim tuzilishini quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

II b o b

Ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan elementlarni kvalifikativ sintaksemalarga ajratib tahlil qilish.

Ushbu bo'limdan kutilayotgan maqsad kesim o'rnida kelgan elementlarning differensial sintaktik va semantik belgilarini aniqlash, ularning tipologiyasini hamda har ikkala tilda kesim o'rnida kelgan sintaktik elementlardagi izomorflik va allomorflik ko'rinishlarini topish, ularning ifoda variantlarini aniqlash, hamda u yoki bu sintaktik aloqalar yordamida qanday differensial sintaktik va semantik belgilar bilan birika olishini aniqlashdan iboratdir. Ma'lumki, gapda har qanday sintaktik o'rin sintaksemalarga ajratishda asos qilib olinishi mumkin. Lekin, mazkur ishda ingliz va o'zbek tilidagi gaplarda kesim o'rnida kelgan sintaktik birlik asos qilinib olinadi.

Umuman, gapdagi komponentlarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilish har bir elementni u yoki bu o'rinda sintaktik qatlamda semantik maydonini topishdir. Masalan, bir element har ikkala tillarda ham turlicha komponentli gaplarda turli o'rinlarda kelib, har xil semantik maydonga ega bo'lishi mumkin. Ingliz tilidagi *a ren* va o'zbek tilidagi *ruchka* so'zini olsak, quyidagi gaplarda yuqorida aytilgan fikrning guvohi bo'lishimiz mumkin :

1. I buy <u>a pen</u> .	1. Men <u>ruchka</u> sotib olaman.
2. <u>A pen</u> writes.	2. <u>Ruchka</u> yozadi.
3. I write <u>with a pen</u> .	3. Men <u>ruchka bilan</u> yozaman.

Agarda *pen, ruchka* so'zlarining leksik ma'nosidan kelib chiqadigan bo'lsak, bu so'zlar predmetni ifoda etadi, ammo sintaktik qatlamda har xil semantik maydonga ega bo'ladi. Birinchi gapda *a pen, ruchka* so'zlari kategorial belgilardan substansiallikka ega bo'lib, nokategorial belgilardan esa obyektlik, ikkinchi gapda agenslik (harakat ijrochisi) belgisini oladi. Uchinchi gapda esa substansiallik belgisidan tashqari *with a pen, ruchka bilan* so'zlari instrumentallik belgisiga ega bo'ladi. Bu gaplarning sintaksem modellari quyidagichadir:

Ingliz tilida:

(1) Sb Ag . Pr Ac . Sb Ob;

(2) Sb Ag . Pr Ac;

(3) Sb Ag . Pr Ac . Sb Ins;

O'zbek tilida:

(1) Sb Ag . Sb Ob . Pr Ac;

(2) Sb Ag . Pr Ac;

(3) Sb Ag . Sb Ins . Pr Ac;

Ko'rinib turibdiki, *pen, ruchka* so'zlari sintaktik qatlamda har ikkala tillardagi gaplarda kategorial belgilardan substansiallikka ega bo'lsa, nokategorial, differensial sintaktik-semantik belgilardan turli o'rinlarda turlicha, ya'ni obyektlik, agenslik, instrumentlik belgilariga egadir.

Ammo, bu ishimizda faqat kesim o'rnida kelgan sintaktik birliklar har ikkala tillardagi gaplar misolida tadqiq etiladi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda asosan uchta kategorial belgilar aniqlanadi. Bular prosessuallik, substansiallik va kvalifikativlikdir.¹⁴ Ular asosida esa bir qancha nokategorial belgilar aniqlanadi. Bu kategorial belgilardan kesim o'rnida kelgan kvalifikativ sintaksemalarni ingliz va o'zbek tillari misolida ko'rib chiqamiz.

3.2. NP2 o'rnida kelgan kvalifikativ sintaksemalar tipologiyasi

Gapdagi sintaktik elementlarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda yana bir kategorial belgilardan biri kvalifikativlik ham muhim o'rin egallaydi. Bu belgi asosan predmet yoki shaxsning sifatini, sonini yoki holatini ifodalashi mumkin.

¹⁴ Процессуаллик-иш ҳаракатни ёки ҳолатни ифодаловчи синтактик бирликдир; Субстанциаллик-шaxсни, предметни от, олмош кабилар ёрдамида ифодаланишидир; Квалификативлик-предмет ёки шахснинг белгиси, сони, иш-ҳаракат бажарилиш тарзини ифодалайди. Қаранг: Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка. – Ленинград: Наука. Ленинград. отделения, 1980. –304 с.

Kategorial belgilardan kvalifikativlik prosessuallik va substansiallik belgilaridan farqli o'laroq, sintaktik elementning u yoki bu belgisini yoki xususiyatini anglatishi bilan farqlanadi. Substansiallikni so'z turkumlaridan ot bilan aralashtirmaslik kerak, chunki substansiallik ot, olmosh, sifat, son, hatto ravish orqali ham ifodalanishi mumkin. Prosessuallik esa J.Maruzo ta'kidlaganidek, harakatni yoki holatni anglatadi hamda fe'ning shaxsli va shaxssiz shakllari yordamida ifodalanadi.¹⁵ Demak, kvalifikativlik turlicha so'z turkumlari bilan ifodalanib, nokategorial belgilari bilan substansiallik hamda prosessuallikdan farq qiladi. Faktik materiallarni tahlil qilganimizda kvalifikativlik kategorial belgisi asosida kvalitativlik, kvalitativ-komparativlik, kvalitativ-negativlik, kvalifikativ-stativlik, temporallik, stativ-negativlik, kvantitativlik, kvantitativ- elektivlik kabi differensial sintaktik – semantik belgilar uchraydi.

3.2.1. NP2 o'rnida kelgan kvalifikativ-stativ elementlar tipologiyasi

Stativlik xususiyatini ingliz tili materiali asosida morfologik qatlamda olib qarasak, holat kategoriyasi sifatida alohida so'z turkumi deb qarash anchagina qiyinchiliklarga olib keladi. Ya'ni u chuqurroq tahlil qilinsa, ikki xil fikrga duch kelamiz. Ayrim tilshunoslar *a* prefiksi bilan berilgan *asleep*, *alike*, *afraid* so'zlari ham holat kategoriyasini ifodalaydi deb hisoblashsalar,¹⁶ boshqalari esa so'zlarni turkumlarga ajratib tasniflashda morfologik prinsipdan tashqari semantik va sintaktik belgilarni inobatga olib, *a* - old qo'shimcha bo'lmagan so'zlar, ya'ni *glad*, *sorry*, *ill* kabilar ham holatni ifodalaydi deb ko'rsatadilar.¹⁷ O.Ye.Filimonovanning fikricha, gaplarda predmet yoki shaxsning holati nafaqat holat kategoriyasini ifodalovchi so'zlar yoki sifat orqali, balki *bog'lama*

¹⁵ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.

¹⁶ Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. – Ленинград: Учпедгиз. Ленингр. отд-ние, 1954,-344с.;
Pyish B.A. The structure of Modern English. –Л.: Просвещение, 1971. -366 с.

¹⁷ Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). – М.: Изд. лит. на иностр. языке, 1956. -350 с.

fe'l+predlog+ot shaklidagi *he is in fear, he is in pain, he is in trouble* kabi birikmalar orqali ham ifodalanishi mumkin.¹⁸ Quyidagi misollarni ko'rib chiqamiz:

1. *She presently fell asleep* (SMP,177).
2. *I was silent* (SST, 40)
3. *They grew angry and bitter* (SMP,67).
4. *I've always been afraid of the rain* (EHF,117).
5. *His face remained impressive* (SMP,63).
6. *We'll both get drunk* (EHF,117).

Keltirilgan gaplarda *fell asleep, was silent, grew angry and bitter, been afraid of, remained impressive, get drunk* elementlari gaplarda NP2 (yadro predikativlik II) o'rnida kelib, yadro predikativ aloqa asosida NP1 o'rnida kelgan *She, I, They, face, We* elementlarining holatini ifodalab kelmoqda. Mazkur elementlarning stativlik differensial sintaktik-semantik belgisini *to feel* yoki *to be in a state of* elementlarini qo'shimcha qilish transformasiyasi orqali aniqlashimiz mumkin: (1)*She presently fell asleep*

→ *She ... was in a state of sleeping*; (2) *I was silent* → *I was in a state of silence*; (3)*They grew angry and bitter* → *They were in a state of anger*; (4) *I've always been afraid of the rain* → *I have felt fear ...* → *I was in a state of fear...*; (5) *His face remained impressive* → *His face was impressive* → *His face was in a state of impression*; (6) *We'll both get drunk* → *We'll ... be drunk* *We'll feel drunk* → *We'll be in a state of drunken.*

Ingliz tilida kvalifikativ-stativ sintaksema substansial sintaksemaga yadro predikativ aloqa bazasida holat belgisi yuklatilgan element bilan bog'lanadi. Subordinativ aloqa bazasida ular quyidagi sintaksemalar bilan bog'lanishi mumkin: 1) sosiativ sintakema bilan: *On a sudden he felt angry with her* (SMP, 211); 2) obyekt aktiv sintaksema bilan: *You will be too busy to come here tomorrow* (SMP, 197); 3) kvalitativ sintaksema bilan: *They'll be awfully glad to*

¹⁸ Филимонова О.Е. Стативная синтаксема в английском предложении. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ленинград: Лоия, 1978. - С. 8.

see you (EHF, 86); 4) substansial obyekt sintaksema bilan: *I was short of money* (EHF, 81); 5) lokativ sintaksema bilan: *You are very comfortable here* (EHF, 73); 6) lokativ allativ sintaksema bilan: *He was again late to his office* (BUG, 61); 7) harakatning qanday bajarilishi tarzi sintaksemasi bilan: *The priest was young and blushed easily* (EHF, 6); 8) temporallik sintaksema bilan: *Rinaldi was quiet now* (EHF, 124).

Kvalifikativ-stativ sintaksema quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- 1) *to be + adjective: We were very hungry* (EHF, 74);
- 2) *to be + stative: They were all asleep* (EHF, 73);
- 3) *to get + adjective : I get furious if they touch you* (EHF, 75);
- 4) *shall/will be + adjective: We 'll be hungry* (EHF, 135);
- 5) *to grow + adjective: She flushed and grew pale* (SMP, 90);
- 6) *to remain + adjective: He remained sympathetic, pleasant and amiable*
(SMP, 213);
- 7) *to seem + adjective: His dark eyes seemed ... large* (SMP, 50);
- 8) *to feel into + substance: We fell into silence* (CST, 151);
- 9) *to look + adjective: She didn't look happy* (EHF, 107);
- 10) *to look + Participle II: You are looking drawn* (CST, 131);
- 11) *to be + Participle II: The soil is sacred* (EHF, 129).

F.G. Isxakovning qayd etishicha, gaplarda NP2 o'rnida kelgan kvalifikativ-stativ sintaksemalar o'zbek tilida ham asosan fe'l bilan ifodalanadi.¹⁹ Lekin holat ma'nosi boshqa so'z turkumlari orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: 1) *Erkak orzularga to'la* (TMK, 321); 2) *Eshik lang ochiq* (PQYu, 40); 3) *Qish chillasi avjida* (PQYu, 119); 4) *Miyasi joyida* (JAB, 26); 5) *Men sendan o'la-o'lguncha minnatdorman* (ShOZ, 226).

¹⁹ Исхаков Ф.Г. Имена действия и состояния в современном узбекском языке (формы на – и(ш), -моқ, -(у)в). Автореф. дис. ... канд. филол. наук.-Самарканд: СамГУ, 1960. – С. 12.

O'zbek tilida kvalifikativ-stativ sintaksema gapda NP2 o'rnida kelganda yadro predikativ aloqa asosida faqat substansial holat belgisi yuklatilgan sintaksema bilan bog'lanadi. Subordinativ aloqa asosida esa bir qancha sintaksemalar bilan bog'lanishi mumkin: 1) kvalitativ-komparativ sintaksema bilan: *Xashaklar ko'rpaday yastangan* (JAB, 45); 2) temporal-limitativ sintaksema bilan: *Men sendan o'la-o'lguncha minnatdorman* (ShOZ, 226); 3) kvalitativ sintaksema bilan: *Eshik lang ochiq* (PQYu, 40).

Ma'lum bo'lishicha, ingliz va o'zbek tillarida predikativ aloqa bazasida holat yuklatilgan substansial sintaksema bilan bog'lanish holati bir-biriga o'xshaydi, ammo subordinativ aloqa asosida kvalifikativ-stativ sintaksema ingliz tilida turli tuman sintaksemalar bilan bog'lansa, o'zbek tilida esa bu holat anchagina chegaralangan.

3.2.2. NP2 o'rnida kelgan kvalitativ sintaksemalar tipologiyasi

Yuqorida qayd etilganidek, NP2 o'rnida kelgan kvalitativlikni ifodalovchi belgi predmet yoki shaxsning sifatini bildiradi: 1) *The whites of the eyes were yellow* (EHF,99); 2) *You are too particular* (BUG,91); 3) *The razor is very sharp* (EHF,66); 4) *I'll be noisy* (EHF,121).

Misollardagi *were yellow; are particular; is sharp; shall be noisy* so'zlari yadro predikativlik I o'rnida kelgan *The whites; You; The razor; I* elementlarining sifatini ko'rsatadi. Kvalitativ sintaksemaning leksik bazasi, asosan rangni, hajmni, predmetning xususiyatini hamda uning subyektiv bahosini ifodalovchi sifatlardan iboratdir. Kvalitativ sintaksemaning boshqa sintaksemalardan farqi shundaki, ularni almashtirish transformasiyasi natijasida kvalitativ-komparativ sintaksemaga aylantirish mumkin.²⁰ Demak, berilgan gaplardagi NP2 o'rnida kelgan elementlar almashtirish transformasiyasiga tushadi:

²⁰ Дорошенко В.А. Квалитативные элементы в предложениях современного английского языка. Дисс. ... канд. филол. наук.-Ленинград: Лоия, 1976. – С. 18.; Чен М.А. Элементы more, less и парадигматические ряды компаративных и градуальных синтаксем. Дисс. ... канд. филол. наук.- Ленинград, 1979. – С. 19.

1) *The whites of the eyes were yellow* → *The whites of the eyes were yellower*; 2) *You are ... particular* → *You are more particular*; 3) *The razor is very sharp* → *The razor is very sharper*; 4) *They were ... red* → *They were redder*; 5) *I'll be noisy* → *I'll be more noisy*.

Bundan tashqari, kvalitativlik belgisining stativlikdan yana bir farqi shundaki, ularni transformasiya nominalizasiya yordamida atributiv sintagmaga aylantirish mumkin: 1) *The whites of the eyes were yellow* → *yellow eyes*; 2) *You are too particular* → *a particular person*; 3) *The razor is very sharp* → *a sharp razor*; 4) *They were very red* → *red material (person)*; 5) *I'll be noisy* → *a noisy person*.

Kvalitativ sintaksema o'zbek tilida ham ingliz tili kabi almashtirish nominalizasiyalash transformasiyasiga mos keladi. Masalan:

1) *Falak zangori* (TMO, 19) → *zangori falak*; 2) *Momoqiz yaxshi* (TMO, 24) → *yaxshi Momoqiz*; 3) *Qoro'zanning sholisi a'lo navli* (JAB, 53) → *a'lo navli sholi*; 4) *Dehqon bag'ri qon* (TMO, 124) → *bag'ri-qon dehqon*; 5) *Siz bilan biz uchun ham bu umr g'animat* (PQYu, 110) → *g'animat umr*.

Kvalitativ sintaksema har ikkala tilda yadro predikativ aloqa bazasida substansial sintaksema, ya'ni sifat belgisi yuklatilgan element bilan bog'lanadi. Ingliz tilida ular subordinativ aloqa bazasida quyidagi sintaksemalar bilan bog'lanadi:

1. Komparativ sintaksema bilan:

His helmet was too big for him (EHF, 165).

He was taller than me (EHF, 112).

2. Substansial obyekt sintaksema bilan:

He was surer of himself (EHF, 125).

He was partial to one and strict to the other (BUG, 61).

3. Temporallik belgisi bilan:

They will soon be dirty again (BUG, 46).

You were fine until now (EHF, 109).

4. Prosessual obyekt aktiv sintaksema bilan:

You are very good to say so (EHF,116).

I was quick to say yes (SMP,53).

5. Komitativ sintaksema bilan:

She was light-headed with triumph (SMP,65).

The plain was rich with crops (EHF,3).

6. Lokativ sintaksema bilan:

The shadow of my cup was blue on the white cloth (CPT, 98).

Something was wrong somewhere (EHF, 128).

Kvalitativlik sintaksemalar o'zbek tilida esa subordinativ aloqa bazasida quyidagi sintaksemalar bilan bog'lanishi mumkin:

1. Temporal sintaksema bilan: *Bobir Mirzo hali yoshlar (PQYu, 102).*

2. Obyekt sintaksema bilan: *Ular bir imoga mahtal (PQYu, 36).*

3. Lokativ sintaksema bilan: *Bu yerlarning momoqaldirig'i yomon (JAB, 44)*

4. Kvantitativ sintaksema bilan: *Bu cho'ponning o'zi va otasi mendan ming tanga qarzdor (SAD, 31).*

NP2 o'rnida kelgan kvalitativ sintaksemaning subordinativ aloqa asosida temporallik, obyekt, lokativ sintaksemalar bilan birikishi ikkala tilda ham bir xildir. Biroq ingliz tilida ular bundan tashqari, komparativ, obyekt aktiv, komitativ sintaksemalar bilan, o'zbek tilida esa kvantitativ sintaksema bilan birikishi mumkin.

Ingliz tilida kvalitativ sintaksemaning variantlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

1) *are + adj: We are all gentler now (EHF, 126);*

2) *Will / shall be + adj: Next year will be worse (EHF, 115);*

3) *am + adj: I am about the youngest in the club (JGE, 31);*

4) *was + adj: I was sleepy (EHF, 91);*

5) *to look +adj: You don't look very strong (SMP, 133);*

6) *have been* + adj: *I haven't been happy for a long time* (EHF, 84).

O'zbek tilida esa ularning quyidagi variantlari mavjud:

1) sifat: *Kombayn darg'alari hushyor va mag'rur* (JAB, 50);

Rais bo'lib ish buyurish oson (TMD, 63);

2) sifat + -da : *El-yurtning ko'ngli nozik-da* (TMO, 7);

Tirikchilik ham har xil-da (TMO, 423);

3) sifat + -lar: *Bobir Mirzo hali yoshlar* (PQYu, 102);

4) sifat + bo'lmoq: *Begimning o'zlari uchun ham yaxshi bo'lur* (PQYu, 107).

Ma'lum bo'lishicha, ingliz tilida NP2 o'rnida kelgan kesim kvalitatif sifat bilan ifodalanganda gap qaysi zamonda berilishidan qat'iy nazar kesim *bog'lama fe'l+sifat* orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa o'tgan yoki kelasi zamon shakllarida kvalitatiflik ifodalanganda ko'makchilar *to'liqsiz fe'l+sifat* bilan birikib kelishi mumkin. Qolgan hollarda yaxlit sifat orqali beriladi.

2.3. NP2 o'rnida kelgan kvantitativ sintaksemalar tipologiyasi

Kvantitativlik differensial sintaktik semantik belgi bo'lib, kvalifikativlikning nokategorial belgilaridan biri hisoblanadi. U gapdagi NP1 o'rnida kelgan elementga son vazifasini yuklaydi: 1) *He was eleven and Cheese-Face was thirteen* (JLM,145) – *U paytda Martin o'n birda, Moy Qovoq esa o'n uchda edi* (JLM, 141); 2) *She was nearly forty* (SMP,50); *Davlat narxi esa bor-yo'g'i o'n ming* (TMD, 432); 3) *Ettore was twenty three* (EHF,90); *Bir jo'ra atlas ikki yuz so'm ekan* (TMD, 95).

Gaplarda NP2 o'rnida kelgan elementlar, ya'ni 1) *was eleven, was thirteen, o'n birda, o'n uchda edi*; 2) *was forty, o'n ming*; 3) *was twenty three, ikki yuz so'm ekan* so'zlari NP1 o'rnida kelgan *He, Cheese-Face, U, Moy Qovoq, She, narxi, Ettore, atlas* kabi sintaktik birliklarni son jihatdan izohlab, ifodalangan kvantitativlik belgisini ularga yuklaydi.

Faktik materiallarga qaraganimizda gapda NP2 o'rnida kelgan element kvantitativlikdan tashqari elektivlik (tanlov) belgisini ham o'z ichiga olishi mumkin: 4) *She was one of them (JLM,25)* - *U o'shalardan biri*

5) *She is one in a shadow (SMP,214)* - *U mingdan biri*

Ma'lumki, ingliz tilida kvantitativlik differensial sintaktik – semantik belgisi *to be* fe'lining shaxsli shakli va sonning birikishi bilan ifodalansa, o'zbek tilida esa hozirgi zamonda yaxlit son bilan, o'tgan yoki kelasi zamonlarda *son + ko'makchi* yoki *to'liqsiz fe'l* yordamida ifodalanadi.

X U L O S A

Mazkur bitiruv malakaviy ish ingliz va o'zbek tillaridagi kesim o'rnida kelgan elementlarning differensial sintaktik-semantik belgilarini sintaktik qatlamda tahlil qilishga bag'ishlanadi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishdan asosiy maqsad, har ikkala tildagi gaplarda kesim o'rnida kelgan elementlarning gapdagi tutgan o'rniga ko'ra semantik maydonini aniqlashdan iborat. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilish avvalo uchta kategorial sintaktik-semantik belgilar (substansiallik, kvalifikativlik, prosessuallik) asosida olib boriladi. Xususan, ular bir-biridan farqlanadi, ularning bazasidagi nokategorial belgilar, yadro predikativ va subordinativ aloqalar yordamida qanday nokategorial differensial sintaktik-semantik belgilar bilan bog'lanishi aniqlandi va har ikkala tilda ularning ifodalanish variantlari berildi. Shularni e'tiborga olib quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Ingliz va o'zbek tillarida kesim o'rnida kelgan kategorial belgilardan prosessual sintaksema alohida nokategorial belgilardan aktivlik, ya'ni negativlik, deriktivlik, modallik, modallik negativlik, stativlik, ekzistensiallik aniqlangan

2. Aktivlik sintaksemasi ingliz tilida yadro predikativ aloqa asosida agentivlik, agentivlik-negativlik, elektiv-agentivlik kabi sintaksemalar bilan

bog'lansa, o'zbek tilida esa yadro predikativ aloqa asosida substansial-agentiv sintaksema bilan bog'lanadi.

3. Aktivlik sintaksemasi gaplarda kesim o'rnida kelganda ingliz tilida o'timli, o'timsiz hamda terminativ va noterminativ fe'llarning shaxsli shakllari va fe'llarning analitik shakllari jumladan, *be + PI; have + PII; shall / will + infinitiv; should / would + infinitiv; have + been + PI* kabi shakllar yordamida ifodalanadi. O'zbek tilida fe'lning shaxsli shakli, majhul nisbati, buyruq shakli, analitik shakli xususan, *V+ -moqda edi, fe'lning ravishdosh shakliqyurmoq, olmoq, yubormoq, kelmoq* kabi ko'makchi fe'llar yordamida ifodalanadi.

4. Ingliz tilida aktiv-negativ sintaksemalar harakatni ifodalovchi fe'ldan oldin *do, did, shall / will, should / would, to be* fe'llarining shaxsli shakli, *have / had* yordamchi fe'llariga *not* inkor yuklamasini yoki harakat fe'lining bo'lishli shaklidan oldin *never* payt ravishini qo'shish orqali ifodalansa, o'zbek tilida *–ma* affiksining asosiy fe'l o'zagiga qo'shilishi bilan, asosiy fe'lga *emas* to'liqsiz fe'lining qo'shilishi bilan hamda fe'llar *–gan, –yot + –gan* affikslari bilan berilganda *yo'q* so'zini qo'shish bilan ifodalanadi.

5. Har ikkala tilda ham aktiv-negativ sintaksema gaplarda kesim o'rnida kelganda yadro predikativ aloqa asosida substansial agentiv sintaksema bilan birikadi.

6. Aktiv deriktiv sintaksema ingliz tilida asosan *to be+Participle II* shaklida ifodalanadi. O'zbek tilida esa fe'llarga *–(i)l, –(i)n* affikslarini qo'shish bilan yasaladi. Bu sintaksema har ikkala tillarda ham yadro predikativ aloqa bazasida substansial obyektiv sintaksema bilan bog'lanadi. Subordinativ aloqa bazasida ingliz tilida komitativ, harakatning bajarilish usuli, komparativ, obyektiv-aktiv, lokativ, lokativ-allativ sintaksemalar bilan, o'zbek tilida esa kvalitativ, lokativ-allativ sintaksemalar bilan birikib kelishi mumkin.

7. Aktiv modal sintaksema ingliz tilida *must + infinitiv, must have + Ven, have to + infinitiv, ought to + infinitiv, shall / will have to + infinitiv, was / were + infinitiv, can / could + infinitiv, to be able to + infinitiv, may / might + infinitiv*

kabilar yordamida ifodalansa, o'zbek tilida esa fe'l + *kerak, lozim, shart, majbur, mumkin* modal so'zlari hamda *chiqa olmoq, qila olmoq* kabi birikmalar yordamida ifodalanadi. Aktiv modal negativ sintaksema yuqorida ingliz tilida qayd etilgan modal fe'llarga *not* inkor yuklamasining qo'shilishi bilan ifodalansa, o'zbek tilida esa infinitiv + *kerak, lozim, shart, mumkin + emas* yordamida ifodalanadi. Bu sintaksemalar yadro predikativ aloqa asosida har ikkala tillarda ham substansial agentiv sintaksema bilan bog'lanadi. Ular subordinativ aloqa bazasida ingliz tilida lokativ, lokativ-allativ, obyektiv, obyektiv-aktiv, obyektiv-negativ, obyektiv-agentiv, lokativ-indefinit, stativ yuklatilgan obyektiv, temporal sintaksemalar bilan biriksa, o'zbek tilida esa obyektiv, lokativ, final, komparativ, obyektiv-possessiv sintaksemalar bilan bog'lanishi mumkin. Mazkur sintaksemalardan tashqari, fe'l bilan ifodalangan stativlik, ekzestensiallik sintaksemalar ham aniqlandi.

Umuman olganda ingliz va o'zbek tillarida kesimni sintaksemalarga ajratib tahlil qilish gapdagi sintaktik birliklarning sistem munosabatlarini aniqlash bilan birga, ularning o'zaro munosabatlarini aniqlashga ham yordam beradi. Ilmiy tadqiqotning natijalaridan gapdagi har qanday o'rinda kelgan sintaktik birliklarni yaxlit bir til materiali asosida yoki qiyosiy tipologik jihatdan qardosh bo'lmagan tillar sistemasini tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I. Ilmiy manbalar:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 64 б.
8. Адмони В.Г. Структурно-смысловая ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов. – Л.: Наука, 1972. – С. 3-17.
9. Акрамов Т. Именные сказуемые в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: ТГУ, 1967. – 26 с.
11. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1979. - 259 с.
13. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1969. – 608 с.
17. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1975. - 156 с.
18. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1965. – 482 с.
24. Буронов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 268 с.
25. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Наука, 1968. – 326 с.
28. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. – Л.: Учпедгиз, 1954. – 344 с.
42. Дорешенков В.А. Качественные элементы в предложениях современного английского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Л.: ЛОИЯ, 1976. – 192 с.
43. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). – М.: Лит. на иностр. языке, 1956. - 350 с.
47. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. - 285 с.

49. Исхаков Ф.Г. Имена действия и состояния в современном узбекском языке (формы на – и(ш), -моқ, -(у)в): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Самарканд: СамГУ, 1960. – 24 с.

51. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. – Л.: Просвещение, 1973. - 319 с.

54. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: АН России, 1965. - 240 с.

55. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Л.: АН России, 1960. - 446 с.

62. Лобонова Г.А. Реализация предикатов изменения в современном английском языке. – Л., 1988. - 178 с.

64. Макаев Э.А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика // Вопросы языкознания. М., 1964. - №1. – С. 3-13.

65. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Лит. на иностр. языке, 1960. – 436 с.

71. Мигирин В.Н. Отношения между частями речи и членами предложения // НДВШ, Филологические науки. – М., 1959. - №1. – С. 130-137.

73. Мухин А.М. Аппозитивная связь в структуре предложений // Вопросы строя индоевропейских языков, ч. I. – М.: АН России, 1975. – С. 290-300.

74. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. – Л.: Наука, 1976. – 282 с.

75. Мухин А.М. Модели внутренних синтаксических связей предложений // Вопросы языкознания. – М., 1970. - №4. – С. 68-80.

76. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка. – Л.: Наука, 1980. – 304 с.

77. Мухин А.М. Системные отношения переходных глагольных лексем. – Л.: Наука, 1987. – 232 с.

78. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). – Л.: Наука, 1964. – 232 с.

79. Мухин А.М. Структура предложений и их моделей. – Л.: Наука, 1968. – 230 с.

80. Мухин А. М. Морфологические и синтаксические категории // Исследования по языкознанию: К 70-летию члена -корреспондента РАН А. В. Бондарко / Отв. ред. С. А. Шубик. - Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. - С. 51-55.

84. Пешковский А.А. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

88. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Часть 1-2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.

92. Сафаров Ш.С. Принципы системно-семантического анализа синтаксических единиц. – Ташкент: ТГПИ, 1983. – 98 с.

96. Сепир Э. Положения лингвистики индоевропейских языков // Звегенцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. – М., 1960. - С. 134-141.

98. Смирницкий А.Н. Синтаксис английского языка. – М.: Лит. на иностр. языке, 1957. – 286 с.

101. Солнцев В.М. Относительно концепции и глубинной структуры // Вопросы языкознания. – Москва, 1976. - №5. – С. 61-73.

102. Теньер Л. Основа структурного синтаксиса: Перевод с франц. - Редкол.: Г.В.Степанов (Предисловие) и др. - Вступ. статья и общ. ред. В.Г. Гака. - М.: Прогресс, 1988. - 656 с.

106. Усмонов У.У. Неполные предложения в английской диалогической речи: Дисс. ... канд. филол. наук. - Киев: КГУ, 1983. – 177 с.

115. Чен М.А. Элементы more, less и парадигматические ряды компаративных и градуальных синтаксем: Дисс. ... канд. филол. наук. - Л., 1979. – 177 с.

116. Чернов В.И. Вопросы классификация сложного сказуемого // Вопросы синтаксис русского языкознания. – Калуга, 1969. – С. 122-128.

117. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка(2-е изд.), – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

121. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1983. – 37 с.
122. Юсупов У.К. Сопоставительное изучение языков как одно из важнейших направлений в лингвистике // Актуальные проблемы русской филологии и методики обучения языку и литературе. – Ташкент, 2003. – С. 176-178.
123. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 126 с.
125. Амонтурдиев Ж. Кесимнинг структурасига кўра классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, 1985. - №4. – Б. 38-40.
128. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 168 б.
129. Мухаммедова Д. Уюшиқ феъл-кесимларнинг грамматик шакллари // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Тошкент, 1979. – Б. 112-118.
130. Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1988. - №5. – Б. 22-26.
131. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент, 2002. – 231 б.
132. Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 292 б.
133. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995. – 146 б.
134. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (Синтаксис). –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 228 б.
135. Тожиев О. М. Ўзбек тилида от-предикат гапларнинг мазмуний ва синтактик тузилиши: Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1995. - 27 б.
136. Тожиев Ё. Ўзбек тилида гап ва гап бўлақларининг мақоми масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2005. - №4. – Б. 49-54.
137. Турниёзов Н.Қ. Ўзбек тили структурал синтаксисига кириш. Самарқанд: СамДУ, 1989. - 76 б.
138. Ўзбек тили грамматикаси I том, - Тошкент: Фан, 1975. – 612 б.

139. Ўзбек тили грамматикаси. II том, -Тошкент: Фан, 1976. – 560 б.
140. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.
145. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 256 б.
148. Ҳожиёв А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – 192 б.
161. Ilyish B.A. The structure of Modern English. – Л.: Просвещение, 1971. - 366 с.
166. Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullaeva R., G'ulomov A., Abduraimova M. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2002. – 112 b.
1. Robins R.H. Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Grammar. London, 1951, p. 328.
2. <http://syntagma.h1.ru/nau/article46.htm>.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Syntax>
- 3.

2. Бадий манбалар

1. Carter D. Fatherless Sons. – Moscow: Foreign Language Publishing House, 1959. – 606 p.
2. Greene G. The Quite American. 2^d. edition. - Moscow: Foreign Language Publishing House, 1963. – 267 p.
3. Hemingway E. A Farewell to Arms. -Leningrad, 1971. – 263 p.
4. London J. Martin Eden. – Moscow: Foreign Language Publishing House, 1960. – 438 p.
5. Priestley. J. Angel Pavement. – Moscow: Progress, 1974. - 504 p.
6. Shaw. B. Pygmalion. – Moscow: Higher School, –1972. - 140 p.
7. Snaw Ch. P. Time of Hope. – Moscow: Progress Publishers, 1964. – 388 p.
8. Somerset Maugham W. The Painted Veil. – Moscow, 1981. – 247 p.

9. Synge. I.M. The Aran Ireland – New York. H. Language. – 1935. – 187 p.
10. Theoder Dreiser. Jenny Gerhart. – Moscow: Progress Publishers, 1965. – 358 p.
11. Voynich. E. The Gadfly - Moscow: Foreign Language Publishing House, 1958. – 336 p.
12. Абдуллахонов Ж. Борса келмас. – Тошкент, 1978. - 310 б.
13. Асад Дилмурод. Кўчки (қиссалар ва ҳикоялар). – Тошкент, 1991. – 396 б.
14. Асқад Мухтор. Кумуш тола // Шарқ юлдузи. – Тошкент, - № 11. 1987. – Б. 13-66.
15. Войнич Е. Сўна. – Тошкент: Ўздавнашр: 1956. - 310 б.
16. Грим Грин. Ювош америкалик. Тошкент, 1963. – 206 б.
17. Зверева Е.Н., Эбер И.Г. Brush Up Your Grammar. (Сборник коротких рассказов и диалогов на англ-м языке). – Л., 1965. – 122 с.
18. Комил Яшин. Танланган асарлар – Тошкент, 2-том, 1974. - 438 б.
19. Лондон Ж. Мартин Иден. – Тошкент, 1968. – 431 б.
20. Қодиров П. Танланган асарлар. Т. 2. Қора кўзлар. – Тошкент, 1978. – 416 б.
21. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистан, 1990. - 463 б.
22. Марах Русли. Севги фожеаси. – Тошкент, 1964. - 280 б.
23. Мурод Муҳаммад Дўст. Галатепага қайтиш. – Тошкент, 1983. - 240 б.
24. Норқобилов Н. Юзма-юз (қиссалар). – Тошкент, 1993. – 176 б.
25. Ориф Фармон. Кўнгил кўчаси (ҳажвий ҳикоялар ва қиссалар).
Мирзараҳимов М. Куйган кечалар. – Тошкент, 1990. – 240 б.
26. Садриддин Айний. Дохунда. – Тошкент: Ўздавнашр, 1956. – 164 б.
27. Теодор Драйзер. Женни Герхарт. – Тошкент, 1982. – 328 б.
28. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом (қиссалар). – Тошкент, 1994. – 464 б.
29. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент, 1994. – 270 б.
30. Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар. – Тошкент, 1999. – 496 б.
31. Шухрат. Олтин зангламас. – Тошкент, 1995. – 400 б.
32. Шукрулло. Тирик руҳлар. – Тошкент, 1999. – 239 б.
33. Эрнест Хемингуэй. Алвидо, қурол. – Тошкент: 1986. – 378 б.

3. Қисқартмалар рўйхати

1. Абдуллахонов Ж. Борса келмас. – Тошкент, 1978. -310 б. – ЖАБ.
2. Асад Дилмурод. Кўчки (қисса ва ҳикоялар). – Тошкент, 1991. – 396 б. – АДК.
3. Асқад Мухтор. Кумуш тола // Шарқ юлдузи – Тошкент, - № 11. 1987. – Б. 13-66. – АМК.
4. Войнич Е. Сўна. – Тошкент, Ўздавнашр, 1956. - 310 б. – ВС.
5. Грим Грин. Ювош америкалик. – Тошкент, 1963. – 206 б. – ГЮА.
6. Зверева Е.Н., Эбер И.Г. Brush Up Your Grammar.(Сборник коротких рассказов и диалогов на англ-м языке). – Л., 1965. – 122 с. – ВУГ.
7. Комил Яшин. Танланган асарлар – Тошкент, 2-том, 1974. - 438 б. – КЯ.
8. Лондон Ж. Мартин Иден. – Тошкент, 1968. – 431 б. – ЖЛМ.
9. Марах Русли. Севги фожеаси. – Тошкент, 1964. - 280 б. – МРС.
10. Мурод Мухаммад Дўст. Галатепага қайтиш. – Тошкент: 1983. - 240 б. – ММГ.
11. Норқобилов Н. Юзма-юз (қиссалар). – Тошкент, 1993. – 176 б. – ННЮ.
12. Ориф Фармон. Кўнгил кўчаси (ҳажвий ҳикоялар ва қиссалар). Мирзараҳимов М. Куйган кечалар. – Тошкент, 1990. – 240 б. – ОФК.
13. Садриддин Айний. Дохунда. – Тошкент: Ўздавнашр, 1956. – 164 б. – САД.
14. Теодер Драйзер. Женни Герхарт. – Тошкент, 1982. – 328 б. – ТДЖ.
15. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом (қиссалар). – Тошкент, 1994. – 464 б. – ТМО.
16. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент, 1994. – 270 б. – ТМД.
17. Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар. – Тошкент, 1999. – 496 б. – ТМГ.
18. Шухрат. Олтин зангламас. – Тошкент, 1995. – 400 б. – ШОЗ.
19. Шукрулло. Тирик рухлар. – Тошкент, 1999. – 239 б. – ШТР.
20. Эрнест Хемингуэй. Алвидо, қурол. – Тошкент, 1986. – 378 б. – ЭХА.
21. Қодиров П. Танланган асарлар. Т. 2. Қора кўзлар. – Тошкент, 1978. – 416 б. – ПКҚ.
22. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – 463 б. – ПКЮ.

23. Carter D. Fatherless Sons. - Moscow: Foreign Language Publishing House, 1959. – 606 p. – CFS.
24. Greene G. The Quite American. 2d edition. - Moscow: Foreign Language Publishing House, 1963. –267 p. – GQA.
25. Hemingway E. A Farewell to Arms. - Leningrad, 1971. – 263c. – EHF.
26. London J. Martin Eden. – Moscow, 1960. – 438p. – JLM.
27. Priestley. J. Angel Pavement. – Moscow: Progress, 1974. – 504 p. – PAP.
28. Shaw. B. Pygmalion. – Moscow: Higher School, – 1972. – 140 p. – SP.
29. Snow Ch. P. Time of Hope. – Moscow, 1964. – 388 p. – CST.
30. Somerset Maugham W. The Painted Veil. – Moscow, 1981. – 247p. – SMP.
31. Synge. I.M. The Aran Islands – New York. H. Language. – 1935. – 187 p. – SAI.
32. Theodor Dreiser. Jenny Gerhart. – Moscow: Progress Publishers, 1965. – 358 p. – TDJ.
33. Voynich. E. The Gadfly - Moscow: Foreign Language Publishing House, 1958. – 336p. – VG.

II. Badiiy manbalar:

Matnlar:

34. Carter D. Fatherless Sons. - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1959. –606 p.
35. Greene G. The Quite American. 2 d. edition. - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1963. –267 p.
36. Hemingway E. A Farewell To Arms. -Leningrad, 1971. – 263s.
37. London J. Martin Eden. – Moscow, Foreign Language. Publishing House. 1960. –438p.
38. Priestley. J. Angel Pavement. – Moscow. Progress. 1974, -504 p.
39. Shaw. B. Pygmalion. –Moscow. Higher School. –1972. -140 p.
40. Snow Ch. P. Time of Hope. -Moscow, Progress Publishers. 1964. –388p.
41. Somerset Maugham W. The Painted Veil. Moskva, 1981. –247p.

42. Synge. I.M. The Aran Ireland New York. H. Language. –1935. –187 p.
43. Theoder Dreiser. Jenny Gerhart. -Moscow, Progress Publishers. 1965. –358p.
44. Voynich. E. The Gadfly - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1958. –336 p.
45. Abdullaxonov J. Borsa kelmas. –Toshkent, 1978. -310 b.
46. Asad Dilmurod. Ko'chki (qissalar va hikoyalar). –Toshkent, 1991. –396 b.
47. Asqad Muxtor. Kumush tola. Jn. : Sharq yulduzi – Toshkent № 11. 1987. 13-66 b.
48. Voynich E. So'na. – Toshkent, O'zdnashr. 1956. - 310 b.
49. Grim Grin. Yuvosh amerikalik. T.: 1963 yil –206 b.
50. Zvereva Ye.N., Eber I.G. Brush Up Your Grammar.(Sbornik korotkix rasskazov i dialogov na ang-m yazıke).- Leningrad, 1965. – 122 s.
51. Komil Yashin. Tanlangan asarlar T.: 2-tom, 1974, -438 b.
52. London J. Martin Iden. –Toshkent, 1968. –431 b.
53. Marax Rusli. Sevgi fojeasi. -Toshkent, 1964. - 280 b.
54. Murod Muxammad Do'st. Galatepaga qaytish. Toshkent, 1983, -240 b.
55. Norqobilov N. Yuzma-yuz (qissalar). –Toshkent, 1993. –176 b.
56. Orif Farmon. Ko'ngil ko'chasi (hajviy hikoyalar va qissalar). Mirzarahimov M. Kuygan kechalar. –Toshkent, 1990. –240 b.
57. Sadridin Ayniy. Doxunda. – Toshkent, O'zdnashr. 1956. – 164 b.
58. Teodor Drayzer. Jenni Gerxart. Toshkent: 1982. –328 b.
59. Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom (qissalar).–Toshkent, 1994.–464b.
60. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. –Toshkent, 1994. –270 b.
61. Tohir Malik. Murdalar gapirmaydilar. –Toshkent, 1999. –496 b.
62. Shuhrat. Oltin zanglamas. –Toshkent, 1995. –400 b.
63. Shukrullo. Tirik ruhlar. –Toshkent, 1999. –239 b.
64. Ernest Xemenguey. Alvıdo, qurol. Toshkent: 1986. –378 b.
65. Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent, O'zbekistan. 1990. - 463 b.

Qisqartmalar ro'yxati

- 34.BUG - Zvereva Ye.N., Eber I.G. Brush Up Your Grammar.(Sbornik korotkix rasskazov i dialogov na ang-m yazyke).- Leningrad, 1965. – 122 s.
- 35.CFS - Carter D. Fatherless Sons. - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1959. –606 p.
- 36.CST - Snow Ch. P. Time of Hope.-Moscow, 1964. –388p.
- 37.EHF - Hemingway E. A Farewell To Arms. -Leningrad, 1971. – 263s.
- 38.GQA - Greene G. The Quite American. 2d edition. - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1963. –267 p.
- 39.JLM - London J. Martin Eden. – Moscow, 1960. –438p.
- 40.PAP - Priestley. J. Angel Pavement. – Moscow. Progress. 1974, -504 p.
- 41.SAI - Synge. I.M. The Aran Ireland New York. H. Languaga. –1935. –187 p.
- 42.SMP - Somerset Maugham W. The Painted Veil. Moskva, 1981. –247p.
- 43.SP - Show. B. Pygmalion. –Moscow. Higher School. –1972. -140 p.
- 44.TDJ - Theoder Dreiser. Jenny Gerhart. –Moscow “Progress Publishers”, 1965. 358 p.
- 45.VG - Voynich. E. The Gadfly - Moscow. Foreign Language. Publishing House. 1958. –336 p.
- 46.ADK - Asad Dilmurod. Ko'chki (qissalar va hikoyalar). –Toshkent, 1991. –396 b.
- 47.AMK - Asqad Muxtor. Kumush tola. Jn. : Sharq yulduzi – Toshkent № 11. 1987 y. 13-66 b.
- 48.VS - Voynich E. So'na. – Toshkent, O'zdamnashr. 1956. - 310 b.
- 49.GYuA - Grim Grin. Yuvosh amerikalik. T.: 1963 yil –206 b.
- 50.JAB - Abdullaxonov J. Borsa kelmas. –Toshkent,1978. -310 b.
- 51.JLM - London J. Martin Iden. –Toshkent, 1968. –431 b.
- 52.KYa - Komil Yashin. Tanlangan asarlar T.: 2-tom, 1974, -438 b.
- 53.MMG - Murod Muxammad Do'st. Galatepaga qaytish. Toshknt: 1983, -240 b.
- 54.MRS - Marax Rusli. Sevgi fojeasi. -Toshkent, 1964. - 280 b.

- 55.NNYu - Norqobilov N. Yuzma-yuz (qissalar). –Toshkent, 1993. –176 b.
- 56.OFK - Orif Farmon. Ko'ngil ko'chasi (hajviy hikoyalar va qissalar).
Mirzarahimov M. Kuygan kechalar. –Toshkent, 1990. –240 b.
- 57.PQQ - Qodirov P. Tanlangan asarlar. T. 2. Qora ko'zlar. –Toshkent, 1978. –416 b.
- 58.PQYu - Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent, O'zbekiston. 1990. - 463 b.
- 59.SAD - Sadriddin Ayniy. Doxunda. – Toshkent, O'zdamnashr. 1956. – 164 b.
- 60.TDJ - Teoder Drayzer. Jenni Gerxart. Toshkent: 1982. –328 b.
- 61.TMG - Tohir Malik. Murdalar gapirmaydilar. –Toshkent, 1999. –496 b.
- 62.TMD - Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. –Toshkent, 1994. –270 b.
- 63.TMO - Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom (qissalar).–Toshkent,1994.–464b.
- 64.ShOZ - Shuhrat. Oltin zanglamas. –Toshkent, 1995. –400 b.
- 65.ShTR - Shukrullo. Tirik ruhlar. –Toshkent, 1999. –239 b.
- 66.EXA - Ernest Xemenguey. Alvado, qurol. Toshkent: 1986. –378 b.

Ishda foydalanilgan shartli belgilar

1. Komponentlarni ifodalovchi belgilar

- HNP2- Yadro predikativlik II o'rnida kelgan uyushiq bo'lak,
— ND – Yadro bo'lmagan tobe komponent,
NP1 - Yadro predikativlik I (ega),
— NP1 - Yadro bo'lmagan predikativlik I,
NP1P1- Yadro bo'lgan ikki karra predikativlik I,
NP2 - Yadro predikativlik II (kesim),
NP2- Yadro bo'lmagan predikativlik II.

2. Sintaksemalarning modeldagi belgilari

- Abl- ablativ (chiqish kelishigi).
Ac- aktivlik (sof harakakt),

Ag- agentivlik (harakat bajaruvchi),
All- allativ (jo'nalish kelishigi),
Cm- komitativ (birgalik),
Cmp- komparativlik (qiyoslash),
Dr- deriktiv (yo'naltirilgan)
El- elektivlik (tanlov),
Ex- ekzistensiallik (borlik, mavjudlik),
Fn- final (maqsad),
Id1- identifikasiyalashgan,
Id2- identifikasiyalashtiruvchi,
Inf- indefinit (noaniqlik),
Ins- instrumentallik (vosita),
Lc- lokativ (o'rin-joy),
Lm- limitativlik (cheklangan, chegaralanganlik),
Md- modallik,
Mn- harakatning bajarilish usuli,
Ng- negativlik (inkor),
Ob- obyektlik,
Pr- prosessuallik (harakat yoki holat),
Ps- posessivlik (egalik),
Qlf- kvalifikativlik,
Qlt- kvalitatiflik (sifat),
Qun- kvantitativlik (son),Sb- substansiallik (ot yoki shaxs ma'nosi),
St- stativlik (holat),
Tm- temporallik (payt).

СамДЧТИ инглиз филологияси факултети 4-курс 03-гуруҳ талабаси Бердиева
Ҳилоланинг «Инглиз тилида квалификатив синтаксемаларнинг
ифодаланиши» номли битирув малакавий ишига
М У Л О Ҳ А З А

Ушбу битирув малакавий иши гапдаги бош бўлақлардан бири, хусусан, кесимни ўрганишга бағишланган. Шунингдек, инглиз тилидаги кесимнинг ифодаланиш усуллари ва унинг гап қурилишидаги семантик хусусиятлари борасида иш олиб борилган. Битирув малакавий ишига танланган мавзунинг долзарблиги шундаки, анъанавий грамматикада бош бўлақлар муаммоси муҳим ўрин эгаллаши боис, битирувчи кесимларга хос семантик хусусиятларни маълум бир тилшунослик методи асосида ўрганишга ҳаракат қилган.

Иш кетма-кет изчиллик асосида тузилган режага асосланган ҳолда ёзилган. Яъни, ишда кириш, асосий қисм ва хулоса қисмлари мавжуд бўлиб, кириш қисмида бош бўлақлар муаммоси ҳақида фикр юритилади. Асосий қисмда эса кесим вазифасидаги элементларни морфологик жиҳатдан моделлаштириш, яъни феъл билан ифодаланган кесимларнинг таснифланиши, кесимларнинг гап структурасида синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилишга эътибор қаратилган. Хулоса қисмида эса ишнинг асосий қисмида юритилган фикр ва мулоҳазалар жамланиб, аниқ хулосаларга келинган. Кесимнинг бундай ноанъанавий таҳлилида синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилиш методидан фойдаланилган.

Ушбу ишни баъзи техник камчиликларни инобатга олмаганда талаб доирасидаги битирув малакавий иши деб ҳисоблаб ҳимояга тавсия этиш мумкин.

Илмий раҳбар:
Инглиз тили методикаси ва ўқитиш
амалиёти кафедраси мудири

ф.ф.н. Ш.С.Ашуров

СамДЧТИ инглиз филологияси факултети 4-курс 03-гуруҳ талабаси Бердиева
Ҳилоланинг «*Инглиз тилида кесим ўрнида келган кваликатив
синтаксемаларнинг ифодаланиши*» номли битирув малакавий ишига
ТАҚРИЗ

Ҳозирги замон инглиз тилшунослигида гап бўлакларидан, хусусан, бош бўлақлардан кесим муаммоси энг долзарб муаммолардан бири саналади. Шундай экан, ушбу битирув малакавий иши ўзининг долзарблиги билан ажралиб туради.

Гапларнинг қурилишини ўрганиш асосида гап элементлари ўртасидаги синтактик тузилишни тушунамиз. Буларнинг барчаси гап структурасидаги синтактик алоқалар ҳисобига намоён бўлади. Шу сабабли битирувчи ҳам ўз ишида инглизча гапларда кесим ўрнида келган кваликатив синтаксемаларнинг ифода усуллари очиқ беришда морфология билан синтаксис ўртасидаги ўзаро боғлиқликни мисоллар билан намоён этишга ҳаракат қилган ва инглиз ва ўзбек тилларида, гаплардаги бундай синтаксемаларнинг тутган ўрни ҳамда уларга хос структур-грамматик ҳамда семантик хусусиятларни акс эттиришга уринган. Бунинг натижасида ишдан кўзланган мақсадга эришилган, яъни инглиз ва ўзбек тилларида гаплардаги кесим вазифасида келадиган кваликатив синтаксемаларнинг ифода усуллари ишлаб чиқилган.

Ушбу битирув малакавий иши кириш, асосий қисм ва хулосалардан иборат бўлиб, кириш қисмида ишнинг умумий тавсифи бериб ўтилган. Асосий қисмда эса гапларда кесим вазифасида келувчи грамматик унсурлар ҳақида кенг маълумот берилиш билан биргаликда, битирув малакавий ишининг асосий мақсади ёритилган, кваликатив синтаксемаларнинг гаплардаги ифода усуллари ва уларнинг синтактик қуршовлари каби масалалар мисоллар асосида тушунтириб берилган. Хулоса қисмида эса ишнинг асосий қисмида юритилган фикр ва мулоҳазалар жамланиб, аниқ хулосаларга келинган. Мавзу доирасидаги илмий манбалардан ҳам етарлича фойдаланилган.

Ушбу ишни баъзи техник камчиликларни инобатга олмаганда талаб доирасидаги битирув малакавий иши деб ҳисоблаб, юқори баҳолаш мумкин.

Тақризчи: